

UDK 347.6-055.2 (497.5) "1918/1941"
396 (497.5) "1918/1941"
izvorni znanstveni rad
primljeno: 6. 6. 2000.

“Dobila je kulike su roditelji davali, ni po zakonu!”

Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata

Suzana Leček

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

U članku se razmatra na koji su način šire društvene, gospodarske i pravne promjene utjecale na seljačku obitelj. Mogućnost primjene odredbi građanskog zakona, prema kojima žena ima pravo nasljeđivati zemlju, te pojačana gospodarska uloga žena (kao radne snage, ali i kao člana koji ima vlastite izvore prihoda kroz “žensku” trgovinu, a katkad i veće sposobnosti od muža za trgovinu i zastupanje obitelji u javnim poslovima) ojačavala je status žene, iako se to još u mentalitetu ili javnom iskazivanju nije pokazivalo.

Unutar životnog tijeka pojedinca razlikuju se biološka razdoblja, koja svojim posebnostima određuju i društvenu ulogu čovjeka dok prolazi kroz svako pojedino od tih razdoblja. Povijest obitelji proučava karakteristike tih razdoblja kao jednog od čimbenika obiteljske socio-gospodarske strategije, koju stavlja u kontekst ukupnih društvenih i gospodarskih odnosa. Prema svojim karakteristikama jasno se razlikuju djetinjstvo, mladost, zrelost i starost.¹ U svakom se od navedenih razdoblja događaju bitne promjene u položaju članova domaćinstva i donose tzv. strateške odluke koje su zapravo odgovori i prilagodba širim društvenim i gospodarskim procesima, pa se ti procesi i mogu iščitavati iz životnog puta pojedinca. U doba djetinjstva takve su odluke bile: kada će i što će dijete početi raditi, hoće li, koliko dugo i u koju školu ići, te napokon, hoće li možda napustiti obitelj, ako nije bilo uvjeta za ostanak u obitelji. Mladost je donosila nove odluke o radu, napuštanju kuće i sklapanju braka. Ulaskom u brak, kako se uobičajeno prosuđuje, započinje sljedeće životno razdoblje - zrelost, o kojem će biti govora u ovom radu.

¹ Članak je preuređeno poglavlje iz doktorske disertacije “Gospodarske i društvene promjene u životu seljaštva sjeverozapadne Hrvatske između dva svjetska rata” (obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1998.). Istraživanje se temeljilo na novim izvorima koji su omogućili rekonstrukciju strukture i odnosa unutar obitelji i domaćinstva: razgovorima s više od 40 kazivača (od kojih je na kraju odabrano 36), crkvenim knjigama (status animarum) i zemljišnim knjigama. Kazivači su bili seljaci, rođeni između 1906. i 1928. godine, birani tako da po mogućnosti budu iz različitih slojeva, a živjeli su trajno na zemlji (samo je jedan doselio u Zagreb, ali i to nakon 1945.). Razgovor je vođen prema upitniku sastavljenom prema standardnom obrascu koji je predložio Paul Thompson, *The Voice of the Past: Oral History*, New York 1978, samo je za potrebe ovog istraživanja prilagođen ispitivanju na selu. Razgovori o životnom putu ispitanika, njegove/njezine obitelji i okoline snimani su na kazete, i kasnije transkribirani, pa je grada dostupna u oba oblika. Nažalost, radi nesređenog statusa ovakvih ispitivanja, grada je još uvijek pohranjena kod autora.

Treba ipak napomenuti da sklapanje braka, iako predstavlja važnu razdjelnicu u životu, nije apsolutni pokazatelj početka novog doba. Da bi se odredila njegova stvarna uloga u životu pojedinca, nužno je promotriti ga u odnosu na još jedan čimbenik: gospodarsku samostalnost. Naime, dob sklapanja braka i dalji život mladoga para uvelike određuje to mogu li oni sklopiti brak tek kad su stekli gospodarsku samostalnost (kao što je često slučaj u nekim regijama zapadne Europe ili u pojedinim društvenim slojevima, primjerice u gradskom stanovništvu) ili gospodarska samostalnost nastupa u doba sklapanja braka (primjerice u seljačkim domaćinstvima u kojima roditelji tada predaju gospodarstvo nasljedniku i odlaze u svojevršnu "mirovinu") ili do osamostaljivanja dolazi kasnije. Na području Prigorja i Zagorja živjelo se po ovom posljednjem modelu. U brak se ulazilo razmjerno rano, i to djevojke s prosječno 18-19 godina, a mladići s 22-23 godine. Gotovo u pravilu nekoliko godina nakon vjenčanja (a moglo je to biti i 10-15 godina) mladi je bračni par živio u domaćinstvu s muževljevim roditeljima i braćom (ako ih je još bilo u kući), a tek bi se onda odjeljivao i započinjao vlastiti život. Ulazak u brak mladih dok još nisu gospodarski samostalni imao je za posljedicu produženi autoritet starije generacije, koja je zadržala presudnu ulogu pri izboru bračnog partnera, a kasnije upravu u zajedničkom životu.

Brak i tradicija

Vjenčanje je i dalje bilo nezaobilazan stupanj u sazrijevanju i odrastanju mladog čovjeka, a sklapali su ga u načelu svi ("*universal marriage pattern*"). Ženilo se unutar kratkog životnog razdoblja od samo nekoliko godina, jer prešavši dvadesetu ili dvadesetprvu godinu djevojka je stajala na granici dobi kada bi mogla biti nazvana "starom curom", a mladić preko dvadesetpet "starim dečkom". Nakon toga prilike za brak bitno su se smanjivale, pa je svatko strahovao da mu kratko vrijeme u kojem se mogao sklopiti brak ne promakne. Brak se i prihvaćao kao nešto "prirodno" izvan čega je gotovo nemoguće zamisliti daljnji život. Mladi su ga doživljavali kao osobno (samo)ostvarenje, a o približavanju vjenčanja razmišljalo se kao o stizanju "*do tog vrha*", M. M. Mikulići.² Brakom je počinjao "pravi" život, kako je vjerovala J. K. iz Šestina, kojoj je muž uskoro poginuo u ratu. ("*Kad se čoviek jedamput oženi, misliš sada sam si sve uredil!*") Njime se otvarao put da ih seoska zajednica, kao glavni regulator ponašanja, prihvati u konačnom (najvišem) statusu vjenčanih odraslih ljudi.³

Između dva svjetska rata i u Prigorju i Zagorju brakovi su još uvijek sklapani strogo se pridržavajući crkvenog kalendara. Za vjenčanje je ostajalo razmjerno kratko vrijeme između adventa (došašća) i korizme, pa je u posljednje tjedne tog "roka" nastajala prava gužva.⁴ ("*Znalo je biti oko naše crkve po 15-20 pari, i 25 pari su se ženili jedan utorak. To je bilo čudo kak su se ljudi ženili!*" P. P. Kašina). Čak niti najveće siromaštvo nije bilo preprekom ulasku u brak, pa niti ozbiljni fizički nedostaci, što bi se u društvu zasnovanom na fizičkom radu moglo očekivati. U Šestinama se naposljetku oženio i slijepac, čemu je, istina, pomogla blizina grada, jer je završio školu i osposobio se za jednostavan posao (proizvodnju kefa), pa se mogao i sam uzdržavati. Oženio se kasnije no što je bilo uobičajeno, ali su naposljetku nagovorili djevojku iz sela da ga uzme, jer "*bu ti dobar, a ima i zanat, naviek ima novac*". (A. K. Šestine) Od sedmero braće M. S. iz Male Erpenje na zemlji je ostao baš gluhojemi brat, koji se oženio, imao djecu, a sezonski je zarađivao u Zagrebu kao pomoćnik zidara.

Ženilo se unutar još uvijek uskog i jasnog prostornog kruga: župe ili nekoliko okolnih sela, onoliko koliko je svakodnevna komunikacija mogla obuhvatiti. Kada A. K. iz Šestina primjećuje "*Gdie si godek htio tu si se mogao oženiti!*", to zapravo znači sela njezine župe, jer već

² Mladost se u krajevima s općim sklapanjem braka doživljavala kao svojevršna nedovršenost. Michael Mitterauer, *A History of Youth*, Oxford, Cambridge (USA) 1993. (1. njem. izd. 1986.), str. 79.

³ Usp. Vesna Čulinović-Konstantinović, *Oblici sklapanja braka u tradiciji srednje Dalmacije, Kačić*, 18./1986., str. 100-101.

⁴ Usp. *Obiteljska zadruga Šantek iz Rudeša u Zagrebu*, Zagreb, 1993., str. 47.

dva sela dalje izgleda joj daleko, a u nabranjanju se ograničava na poznati krug: "Iz Šestin ni-su otišle djevojke, nego samo Bienik, Kraljevac, Šestine, Mlinovi i to."

Stupanjem u brak štošta se mijenjalo u životu mladih ljudi. Iako još daleko od gospodarskog osamostaljivanja, postupno su se prekidale stare navike i započinjao je ozbiljan, odgovoran obiteljski život. Iako se na zabavama još neko vrijeme moglo vidjeti mlade bračne parove, uskoro im dolazak djece i radne obaveze više nisu davali priliku za izbjivanje izvan kuće. Kada se P. P. iz Trstenika vjenčao život mu se potpuno promijenio. Kao jedini sin, do tada je imao veliku slobodu izlazaka, pa i sam priznaje da se godinama "bečario". Brak je značio nagli kraj tog životnog razdoblja. ("Onda sam se posvetil potpuno obiteljskom životu, prekinul bečarije i skitanje.") Za B. B. iz Psarjeva Gornjeg, koja nije bila nenavikla na težak posao, prve godine braka značile su drastično povećanje obveza i prekid s mladenačkim zabavama. ("Gore sam čula u vinograd kak su svirali i plesali, a ja mlada bila, kak bi bila rada i ja išla, a ja sam morala zaperke čistiti sa ciepova. Ja nis mogla sudjelovati s tim ljudima kaj su bili slobodni, morala sam skrbeti kaj si bumo popravili gospodarstvo.")

Status mladog čovjeka nije se mijenjao u jednom izrazitom prijelomnom trenutku, nego je prijelaz prema zrelosti obilježavalo više krupnijih, ali ipak razdijeljenih stupnjeva. Prva je promjena bila kada su (fizički) mogli raditi sve poslove, zatim kada su se vjenčali, novi kada bi dobili dijete, ali trebalo je proći još nekoliko godina da bi se konačno smatrali zrelim i punopravnim članovima zajednice.⁵ Stupanje u brak stoga je donekle doživljavano i kao usluga mladima, kojom im se omogućavalo da se "okuće", stvore svoju obitelj i počnu graditi svoj život.⁶ ("On je dobil s tim pomoć, kak da se sredi, da ne bu ostal stari dečko, da ima svoju obitelj." A. P. Črešnjavec)

Iako se način i dob sklapanja braka nisu promijenili, društveni razvoj donio je neke novosti u odnosima između onih koji ulaze u brak. U istraživanju me prvenstveno zanimalo koje se gospodarske promjene mogu utvrditi, pa su sasvim po strani ostale one koje se često javljaju u drugim istraživanjima kao intimizacija odnosa unutar članova obitelji, pojava nasilja i sl.⁷ Pri tom sam se osvrnula na dva osnovna čimbenika: u kojoj su mjeri žene uspijevale ostvariti svoje zakonsko pravo na nasljeđivanje zemlje, te nastaju li promjene u podjeli poslova prema spolovima.

Žene i vlasništvo nad zemljom

U novije se vrijeme uz standardne karakteristike obitelji kao zajednice proizvodnje i potrošnje, sve češće govori i o obitelji kao načinu akumulacije i prenašanja kapitala (vlasništva bilo koje vrste) i društvenog statusa, ispravljajući donedavno uvriježeno shvaćanje da to ulazi u privatne, a ne šire gospodarske odnose.⁸ U prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata prijenos vlasništva započinjao je davanjem miraza (ako je u obitelji bilo kćeri), mogao se nastaviti prepuštanjem dijela koji je zakonom pripadao sinu koji se želio odvojiti ranije, a završavao je nakon smrti vlasnika, kada bi se podijelilo što je još ostalo. Promjene u prijenosu vlasništva, uz promjene u strukturi obitelji (o kojoj sam već pisala), unijele su nove elemente u odnose unutar obitelji.⁹

⁵ Usp. Vesna Čulinović-Konstantinović, Kolektivno i individualno nasilje u običajima sklapanja braka, *Adrias. Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, 6-7/1995-97, str. 67-68.

⁶ Josip Rucner, Pravni život Hrvatskog Zagorja, *Mjesečnik Pravnčkog društva*, 62./1936., br. 2., str. 61.

⁷ Vera Stein-Erllich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb, 1971.

⁸ Christine Delphy, Diana Leonard, *Familiar Exploitation: A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Cambridge, 1992., str. 106, 109.

⁹ Suzana Leček, Struktura seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog zagorja (1918.-1941.), *Časopis za suvremenu povijest*, 31./1999., br. 2., str. 279-305.

Pravo žena na nasljeđivanje zemlje još od 19. stoljeća izaziva pravu revoluciju (sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama) u obiteljskim i širim društvenim odnosima. Naime, prema običajnom pravu, djevojke koje su napuštale roditeljsko domaćinstvo, dobivale su samo opremu, a ne i zemlju. Načelo jednakog nasljeđivanja počelo se primjenjivati uvođenjem građanskog zakonika od sredine prošloga stoljeća (1852.), izazivajući nerijetko potpun kaos u imovinskim odnosima.¹⁰ Nakon poduzetog razdoblja traženja prihvatljivih rješenja, zakonom o zadrugama iz 1889. godine produžena je pravovaljanost običajnog prava, koje postoji usporodno s građanskim zakonom sve dok je bilo zemljišnih čestica pravno određenih kao zadruge. Kako se u pravnom načelu jednake podijele nasljedstva između sinova ništa nije mijenjalo (iako je nužda i tu nametala odstupanja), stvarni sukob starog i novog možemo mnogo lakše pratiti na primjeru promjena u odnosu prema kćerima.

Zemlja se prema običajnom (zadružnom) pravu nasljeđivala osnovno prema patrilinearnom načelu, odn. prema muškoj liniji (očinstvo). Uz nju postojalo je, iako od bitno manjega značenja, matrilinearno nasljeđivanje (majčinstvo), koje je omogućavalo da zemlju naslijede i kćeri, a stvarano je (u zapravo iznimnim okolnostima) kada u obitelji nije bilo muških nasljednika. Između dva svjetska rata nestali su i posljednji seljački posjedi upisani u zemljišne knjige kao zadruge (na koje se i primjenjivalo zadružno pravo), pa se, barem službeno, prijenos naslijeđa svuda trebao odvijati prema građanskom zakonu. Osnovno je pitanje u istraživanju bilo koliko su njegove zakonske odredbe bile provođene u stvarnom životu i je li to imalo (i kakve) posljedice na odnose unutar obitelji.

Oprema

Kćeri su običajno imale pravo na miraz koji se sastojao od opreme u koju je ulazila odjeća, posteljina, (dio) namještaja, te osnovna ženska oruđa: parilica za rublje, kuhinjski pribor, kolovrat, korito, a bogatije su u ono vrijeme donosile i stroj za šivanje. (*To su same bogatušice dobile.* B. T. Družilovec). Uz to djevojčini su roditelji plaćali troškove (ili dio troškova) svadbe, davali kravu, te po novome zemlju ili novčanu nadoknadu (prilagođenu platežnim mogućnostima obitelji). Oprema je svakako predstavljala priličan kapital, iako je teško reći kako se odnosio prema ukupnom vlasništvu.

Oprema B. K. iz Čučerja vožena je s dvojica kola, a činili su je: *“dva ormari, gredenc, mašina i cula, postelina - dve blazine, dva poplune, dva guine, venjkuše četiri, to treba bile dve cule velike svezati, to mi je domaćina dala. Onda deset plaftov, šest jastučnic, onda ručnikof, to su bili ormari puni! A f gredencu su bile poculice, se složene, onda svilene marame, deset pari rubači, fertunov i blouzi.*“ Udavala se u bogatu kuću, čiji je ugled ovakvom opremom mlade snahe još porastao, što nisu ni krili. Dapače, mužev je stric svima pokazivao: *“Pokojni stric, on je kazal “Oidi buš videl ko moi’ snea dopriemila!” A kad mene ni bilo doma, onda on kazal sem.”*¹¹ (Zemlju je dobila kasnije, a kako je bila jedinica i znalo se da će dobiti sve, nije se za to niti pitalo.)

Ako se ikako moglo djevojkama su davali samo uobičajenu opremu: *“Ormar, ladicu, ili dva ormari, koji su bili mogućniji su davali i šivače mašine. Moje (sestre, op. S. L.) su dobile i mašinu. I opremu, rublje, krevetninu, koliko je ko mogel.”* (P. P. Trstenik)

¹⁰ Za austrijske dijelove carstva zakonik je postupno po pokrajinama uveden između 1812. i 1820. godine. Ugarskom djelu nametnut je u vrijeme Bachova apsolutizma carskim patentom od 29.11.1852. (stupio je na snagu 1. 5. 1853.), ali nakon što je listopadska diploma iz 1860. zajamčila zemljama u ugarskom djelu Monarhije zakonodavnu samostalnost, mnoge dopune na građanski zakon (koji nije dokinut) nisu više prihvaćane, a doneseni su neki samostalni zakoni, od kojih su za obiteljsko pravo u Hrvatskoj i Slavoniji bitni zakoni o zadrugama. Marian Derenčin, *Tumač k obćemu austrijskomu gradjanskomu zakoniku*, knj. I, Zagreb, 1880., str. 15-23.

¹¹ Razgledavanje opreme koju je mlada donijela u muževu kuću bio je običaj koji se mogao susresti i u drugim krajevima. Snježana Klopotan, Miraz, *Etnološka tribina*, 29./1999., br. 22., str. 97, 101.

Miraz djevojke bio je jedan od najvećih troškova koje je domaćinstvo trebalo pokriti. Dobar dio planova išao je za stvaranjem tog kapitala, a na raspolaganju su stajala ograničena sredstva: "*Krave se kotile, pa su shranili junicu, vola, pak su prodali i time dali za mužu kćer.*" (B. T. Družilovec) Često su za opremu i svadbu podizani krediti, koji su kasnije s mukom isplaćivani. (B. B. Kustošija, D. K. Šestine) Treba spomenuti kako je, slično praksi u siromašnim slojevima i drugdje u Europi, sama djevojka svojim radom (bilo izradom tekstilnih predmeta, bilo zaradom izvan kuće) osiguravala, već prema mogućnostima, manji ili veći dio opreme, a pri tom su im djelomice pomagale majke i druge žene iz obitelji.¹² To što ih se puštalo zaraditi izvan domaćinstva ocjenjivalo se uslugom djevojci da uz pomoć obitelji pripravi ono što mora. Kćer se donekle tretiralo kao člana koji tek djelomično privređuje za domaćinstvo, jer nešto radi za sebe, a uskoro će iz njega i odnijeti priličnu vrijednost. (Kada je otac S. S. iz Luke planirao budućnost za svoju djecu, odredio je koji će sin ostati s njim, kojega će poslati u zanat, a "*sestra se zna, nju bumo prodali!*") Njezin radni doprinos, a posebice (u odnosu na sina) kraće vrijeme života u roditeljskoj kući, bili su i razlogom da se na nju drugačije gledalo. Iznimka su mogle biti najstarije kćeri, koje su mladoj braći mijenjale majku, pa se to moglo i nagraditi na odgovarajući način.

Nasljeđivanje zemlje - Istraživanje

Načelo podjele zemlje pokušala sam rekonstruirati na temelju dva izvora. Kao prvi poslužile su izvave kazivača, koje s jedne strane prenose opća razmišljanja, stavove ili dojmove, a s druge daju konkretan primjer kako se prijenos vlasništva odvijao u kazivačevoj obitelji (uključujući često dvije generacije ili dvije, pa i tri obitelji - očevu, majčinu i muževljevu). Drugi su izvor bile zemljišne knjige za općine Šestine (kao primjer zagrebačkog Prigorja), Ivanec (za ivanečko-lepoglavski kraj) i Pluske (zapadno Zagorje). Budući da je vrijeme istraživanja u službenim prostorijama i sa službenim dokumentima bilo vrlo ograničeno, a dostupnost dokumentima različita, ti su izvori već i po mogućnosti obrade bili daleko od željenoga. Dodatni problem postavio je i njihov sadržaj, točnije njegova manjkavost. Ipak, mislim da pružaju važnu i zanimljivu dopunu iskazima kazivača, iako se neki izvodi koje pružaju, prije mogu uzeti kao (uvjerljiva) ilustracija, nego puna slika stanja.

Problem nepostojanja upisa u zemljišne knjige postao je očit već na početku rada s knjigama iz Šestina. U zemljišnim knjigama katastarske općine Pluska (u koju ulaze Luka i obližnja sela Žeinci, Krajška Ves, Vadina i dr.) izrazito veći broj čestica nego u zagrebačkom Prigorju ima polustoljetnu prazninu u bilježenju vlasnika, pa su nominalni vlasnici iz prvih godina stoljeća ostali to sve do kasnih pedesetih, šezdesetih ili čak sedamdesetih godina. Cijena postupka svakako je jedan od čimbenika koji su obeshrabrivali pokušaje da se vlasništvo i službeno provede na ime novoga vlasnika.¹³ Drugi razlog neunašanja u zemljišne knjige pokazuje na svoj način i načela prijenosa vlasništva. Naime, za svaki neproblematičan prijenos, smatralo se, nema niti potrebe obraćati se državnim službama. Riječ ili pak pisani dokument, oporuka, ugovor ili slično, bio je dostatan za slobodno raspolaganje zemljom. Tako je kod više od polovice upisanih slučajeva trebalo zaštititi malodobnu djecu, pri čemu su se ujedno regulirala prava udovice ili još nevjenčanih sestara. Već i samo prevladavanje spomenutih tipova situacija koje se javljaju u zemljišnim knjigama, neizravno govore o još uvijek čvrstom pravilu: prenašanje zemlje po muškoj liniji (patrilinarno).

¹² S. Klopota, n. d., 96-97; Suzana Leček, "A mi smo kak su stari rekli". Mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 29./1999., br. 22., str. 236-237.

¹³ Na cijene se žale čak i gruntovni službenici, jer se radi njih izbjegava provođenje pravnih poslova kroz zemljišne knjige, a to dovodi do brojnih i dugotrajnih parnica. XIX Glavna skupština gruntovnih činovnika, *Gruntovničarski vjesnik*, IX./1927., br. 3., str. 26.

Obitelji u kojima su samo kćeri.

Jedini slučaj ženskog nasljeđivanja zemlje, koji nije imao zašto postati spornim bilo je kada su nasljednice bile samo žene. Njihov udio nije beznačajan, jer se prema nekim procjenama uzima da 20% parova nema muških nasljednika.¹⁴ Nekoliko kazivača potvrđuje da pri takvu nasljeđivanju nije bilo problema niti između dva svjetska rata. (B. B. Kustošija, A. K. Šestine, P. P. Kašina, B. B. Psarjevo Gornje, B. S. Jerovec, F. K. Punikve, D. S. Punikve). Jedino što se ovdje moglo mijenjati, bila je dogovorna odluka o tome hoće li na imanju ostati sestra (sestre), koja ostale može isplatiti (ili dati dio zemlje), ili će se (kao što je bilo kod A. K. iz Šestina i F. K. iz Punikvi), ako isplata nije bila moguća, imanje dijeliti na jednake dijelove.

Uz spomenuti slučaj u kojem je pravo žena na nasljeđivanje zemlje ovisilo o strukturi obitelji (samo ženski nasljednici), tradicija je poznavala još jednu mogućnost za žene. Ona je izlazila iz tipa zemljišta prema vlasniku, točnije prema spolu osobe koja je bila nositelj vlasništva. Naime, zemlja koja se nasljeđivala po majci (majčinstvo) još uvijek je drugačije kategorizirana od očinstva: nju su nasljeđivala sva djeca, a očinstvo se prvenstveno davalo sinovima.

U obitelji B. B. iz Kustošije sve je išlo prema pravilima. Ona je dobila zemlju, jer su bile samo sestre (svaka 1/4), a kada se s mužem odijelila od njegove obitelji, dobili su od očinstva odmah svoj dio, koji je svekar podijelio samo sinovima. Muževe su četiri sestre dobile materinstvo, a od očinstva isplatu. Na materinstvo su imala pravo i muška djeca, pa su i u ovom slučaju braća dobila svoj dio. Majčinstvo je bio jedini način da žensko dijete naslijedi zemlju bez obiteljskih svađa. Mnoge su žene, posebice u ranijem razdoblju (pred Prvi svjetski rat i neposredno nakon njega), dobile jedino majčinu zemlju, kao i teta P. P. iz Kašine (*"Dali su joj od dedove prve žene dio, drugo od ničega niš."*) Jednak je dio tog majčinstva naslijedio i njegov otac. Majčinstvo je i kasnije bio najbezbolniji način da se isplati žensko dijete: dobila bi dio te zemlje (uz obveznu opremu) i smatrala se isplaćenom, kao što je to bilo kod Š. H. iz Lepoglavske Vesi, koja je po majci dobila 400 čhv zemlje.

Obitelji s muškom i ženskom djecom

U razdoblju između dva svjetska rata sve je veću težinu dobivala i mogućnost da djevojka ne samo naslijedi majčinu zemlju, nego da dobije dio obiteljskog posjeda u miraz.

Unatoč zakonskom pravu, žene su teško dolazile do zemljišnog naslijeđa. Glavni razlog ni pošto nije u tradicionalnom mentalitetu, jer se taj pod pritiskom zakona i sudskih kazni može brzo promijeniti. Problem je ležao u nemogućnosti daljnjeg dijeljenja sve manjih posjeda - koji su mnogi već ionako pali ispod granice, ne samo isplativosti, nego uopće preživljavanja - što najbolje dokazuju i sve brojniji slučajevi u kojima niti sinovi nisu mogli ostvariti svoja prava na zemlju.

Nejednakost među sinovima

U krajevima gdje nije bilo dopunskih prihoda koji bi mogli osigurati život obitelji na malom seljačkom posjedu, nije bilo drugoga rješenja nego odlazak.¹⁵ Iako se odlazak, kao najteža mogućnost, odlagao do zadnjega, mnogi su u međuraću morali potražiti mjesto za novi dom ili u bogatijim slavonskim krajevima ili u Zagrebu, koji je - uz ipak bitno manji Varaždin - za

¹⁴ Jack Goody, *The European Family. An Historico-Anthropological Essay*, Oxford, 2000., str. 88.

¹⁵ Jednako nasljedno pravo ne mora neizbježno voditi gospodarskom i društvenom padu obiteljskog gospodarstva kroz dvije ili više generacija, ali mogućnost je za to izrazito veća nego tamo gdje cijeli posjed ostaje u rukama jednog nasljednika. Barry Stapleton, *Family strategies: patterns of inheritance in Odiham, Hampshire, 1525-1850, Continuity and Change*, 14./1999., br. 3., str. 392-394.

ove krajeve bio glavno privlačno središte.¹⁶ Međutim, i djeci koja su odlazila moralo se dati nešto. Isplata je katkad bila možda i neravnopravna ili davana u beskrajnim ratama i s odgodama, ali smatralo se da na nju svatko ima pravo. Djed S. S. iz Luke isplatio je postupno svoja dva brata, jer je *“i njemu trebalo”*. Čak i oni koji su odlazili malo kasnije, kao već oženjeni ljudi, nisu imali dovoljno osobnog kapitala. *“Koji se tu ženil u zajednici, i ako se seli - jer onda ni imal zarađeno - nije mogel u Vrbovec, Bjelovar otići ovak. Ipak su mu morali dati nekaj.”* U slučaju da obiteljska solidarnost nije bila dovoljna, i zadružni i građanski zakon jamčili su pravo na dio nasljedstva. Susjed je tako isplatio većinu svoje djece koja su otišla, a oni koje nije *“kad je umrl su nekaj potražival”*. Pojam razbaštinjenja bio je gotovo nepoznat. Samo u krajnjim situacijama, kao što je bilo kod majke V. Z. iz Biškupca, kojoj je jedini brat svojevolumno otišao od kuće (znali su samo da luta negdje, vjerojatno se povremeno javljao, jer su mu mogle poslati vijest o majčinoj smrti, a na sprovodu su ga i posljednji puta vidjele) zemlju su podijelile četiri sestre.

Muškarci koji su odlazili, bili su, istina, u nepovoljnijem položaju u odnosu na brata koji je ostajao, jer su morali uložiti razmjerno više truda počinjući iz početka, ali prolazili su ipak bolje od sestara čije se pravo na zemlju mnogo lakše *“previdalo”*. Nerijetko su dobivali zanat, koji se kao kapital uložeo u povećanje radne sposobnosti, računao kao svojevrsna *“otprema”* sinova i dio isplate.¹⁷ *“Ja sam se dogovoril z ujakom i dedom, kad sam završil zanat, da ne tražim od njih niš. Jedino su mi dali za svadbu i isplatu.”* I. M. Hruševac - Ovo *“niš”* odnosilo se na zemlju!). Slanje na zanat sinova za koje se znalo da više ne mogu ostati na zemlji bilo je promišljeno strateško planiranje budućnosti obitelji u mnogim siromašnijim obiteljima (koje su ipak mogle platiti ili davati darove majstoru).¹⁸ Za razliku od njih, u kćeri se redovno nije ulagalo na taj način, pa R.Š. iz Vučilčeva ostaje usamljen primjer djevojke koja je svojom voljom izučila za krojačicu. Dopustili su joj to tek kada je imala gotovo dvadeset godina, pa su se roditelji i braća počeli plašiti da će im ostati kao teret u domaćinstvu. Ono što joj je ranije kao najstarijoj kćeri, koja je uz majku obavljala sve ženske poslove na velikom gospodarstvu, bilo nedostupno, sada je postalo spasonosnim, jer je ulijevalo sigurnost da će otići u Zagreb.

Prema sinovima koji su odlazili s imanja, a ostajali u selu, postupalo se drugačije nego prema onima koji su odlazili u dalje krajeve. Ovdje se moglo raditi o dva slučaja: ili su se priženili ili otišli živjeti sa starcima koji nisu imali vlastite nasljednike i koji su im u zamjenu za dohranu ostavljali posjed. Tada se prema njima ponašalo donekle kao prema ženskoj djeci, pa su dobivali manje od braće koja su ostajala na očevini. Izgleda ipak (iako se to ne može tvrditi s potpunom sigurnošću) da su i oni dobivali nešto više nego ženska djeca. Oni su također mogli dobiti samo isplatu, ali svatko je isplati pretpostavljao zemlju jer se od nje živjelo. Zemlju su redovno dobivali ako je obitelj bila bogatija ili ako je bila toliko siromašna da nije mogla dati isplatu. O nejednakosti rječito govore sjećanja F. R. iz Čučerja, čijeg je bratića uzeo k sebi susjed da bi ga ovaj dohranio (i naslijedio). Bratić je od očevine dobio ipak 1/4, a bratu koji je ostao s roditeljima, nakon njihove smrti pripalo je 3/4. Istovremeno, sestre nisu dobile niti zemlju, niti novac, samo opremu. Jedan njegov drugi rođak imao je tri sina, od kojih su se dva priženila u selu. Oba su dobila nešto zemlje, ali manji dio od brata koji je ostao. Jedan je dobio samo dio šume, jer *“ni mu bilo ni potrebno, kad je pune imal gdi je došel”*.

¹⁶ Vjerojatnost odlaska bitno se razlikovala u promatranim regijama, pa je ovisno o mogućnosti dopunskih prihoda, u Prigorju i ivanečko-lepoglavskom kraju bila manja, a u zapadnom Zagorju izrazito velika, gotovo pravilo. S. Leček, *Nismo meli vremena za igrati se ...* Djetinjstvo na selu (1918-1941), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30./1997., str. 227-228, 231-233

¹⁷ Usp. J. Goody, n. d., str. 86.

¹⁸ Povijesna su istraživanja pokazala da je sustav nasljeđivanja vrlo fleksibilan, prilagođava se prilikama i dopušta davanje nasljeđa u raznim oblicima. Lutz Berkner, Feliks Mendels, *Inheritance systems, family structure and their patterns in Western Europe 1700-1900*, u: Charles Tilly (ur.), *Historical Studies of Fertility*, Princeton, 1978., str. 220.

Stric I. K. iz Glavnice Gornje priženio se u obližnje Moravče, no dobio je 1 jutro šume i 1 jutro livade (dvostruko manje od braće koja su ostala), a nešto mu je isplaćeno u novcu (*"pomogli su mu dole mesnicu napraviti"*). Nemoguće je bilo ustanoviti je li to zajedno dosegalo vrijednost njegova punog udjela u vlasništvu. Tri strica F. P. iz istog sela otišli su od kuće: jedan se priženio u obližnji Adamovec i dobio 7 jutara šume (druge obradive zemlje nije dobio, jer mu je ionako bilo daleko), brat koji je odselio u Kašinu dobio je jednak dio vinograda kao i oni koji su ostali, ali su ga braća otkupila, a treći se preselio u Brekvojljane i dobio isplatu. Bili su najbogatija obitelj u selu, pa su sinovi koji su odlazili u obližnja sela dobili i nešto zemlje, no glavninu je ipak sačinjavao novac.

Zemljišne knjige potvrđuju kako se mogla provoditi (i stvarno se gotovo redovno provodila) razlika između muških nasljednika. Potvrđuju kako se priženjeni sin, jednako kako su to često činile kćeri, svog djela očevine znao odreći¹⁹ ili ga prodati jednome bratu ili preostaloj braći.²⁰ Naravno, druga je situacija bila ako je ili sam, ili s obitelji odlučio odseliti. Tada je zemlja prodavana po stvarnim tržišnim cijenama, ali obično nekome u obitelji (P. K. prodao je svoj udio rođaku za 50.000 kruna, 1921.²¹, a J. K. i supruga kupili su postupno zemlju od svojih rođaka, koji su otišli u Novu Gradišku /1918./ ili u Zagreb /1919./ ili se pak priženili /1925./²²).

F. Š. (Turski Vrh) oporučno je ostavio posjed oženjenom sinu koji je živio s njim, a sinu, za kojeg se znalo da će se priženiti, te neudanoj kćeri pravo na isplatu u visini od 6000 din.²³ Ovo izjednačavanje članova koji odlaze nije moralo biti uistinu stavljanje u jednak položaj. Jedan drugi ugovor, naime, pokazuje kako su priženjeni zetovi - za razliku od snaha - mogli dobiti zemlju od domaćinstva u koje ulaze. A. N. (Koškovec) dao je 1/2 nekretnina upisati na zeta uz uvjet da stupe u zajedničko domaćinstvo i brinu se o njemu i supruzi.²⁴

Zemlja se prema nasljednom pravu dijelila na jednake dijelove, pa je svaku nejednakost trebalo opravdati oporukom ili kakvim drugim ugovorom. Otac A. B. iz Stenjeveca priženio se, jer je majka A. B. imala samo sestre. Na nagovor svog oca, koji je prijetio prodajom zemlje, vratio se na očevinu, ali pod uvjetom da mu ostane više zemlje nego braći koja su otišla (dvojica su bili državni službenici u Sesvetama kraj Zagreba i Rijeci, a jedan obrtnik u Zagrebu). Otac je to i obećao. Međutim: *"Ni dal. Umrl je. Obolel, i vozil ga je tata od doktora iz Zagreba i veli: 'Čaća, sad smo tu - javni biležnik - dajte napravite nekaj za me!' - 'Znaš, bum ja prizdravil i bum onda napravili red.' Al on je umrl, a brati nisu niš na tatu mislili."* Dijelilo se na jednake dijelove, iako je samo otac A. B. živio od zemlje i brinuo se o ocu i kasnije maćehi, što se obično nagrađivalo većim naslijeđem.

Izjave kazivača u zapadnom Zagorju (gdje je odlazak sinova postala redovita pojava) potvrđuju slučajevi iz zemljišnih knjiga u kojima se spominjalo više od tri nasljednika. U njima se učvršćuje načelo da većina braće proda zemlju odmah nakon što su ostvarili zakonsko pravo na nju (bilo brisanjem malodobnosti, bilo provođenjem i upisom diobe ili oporučne želje u zemljišne knjige). Kada nije bilo volje ili mogućnosti popustiti i dati braći zemlju pod povoljnijim uvjetima (jeftinije) ili je braća uistinu nisu mogla otkupiti, moglo se dogoditi, kao u slučaju obitelji T., u kojoj je zemlju naslijedilo troje braće i dvije sestre, da su svi prodali svoj

¹⁹ Brat i sestra iz obitelji B. odrekli su se svoje petine (zajedno 2/5) u korist dvojice braće, ali ne i trećeg brata, koji su ostali na domovini. Općinski sud u Zagrebu. Zemljišni knjižni odjel, Gruntovna knjiga Šestine (dalje: OSZ ZO, GKŠ), XI, ul. 396.

²⁰ OSZ ZO, GKŠ VIII, ul. 280.

²¹ OSZ ZO, GKŠ XIV, ul. 496. i GKŠ XVIII, 1909., ul. 699.

²² OSZ ZO, GKŠ XIV, ul. 492.

²³ Općinski sud u Ivanju. Zemljišnoknjižni odjel (dalje OSI ZO), Spisi, 1922., br. 1.066/Z.

²⁴ OSI ZO, Spisi, 1924., br. 181/Z.

dio susjedima Š.²⁵ Takvi su slučajevi ipak iznimka. Očevina se nekako isplaćivala, makar i uz velike žrtve.

Razlika između muških nasljednika mogla je nastati i radi nagrađivanja sina koji je ostajao s roditeljima i brinuo se o njima u starosti. Njemu se, poštujući volju roditelja i uz suglasnost braće, pripajao i roditeljski dio. Ovaj dio nije nužno morao biti jednak onome koji su dobivala djeca (često je i bio manji), pa je i razlika udjela u naslijeđenoj zemlji mogla biti mala. Tako je F. K. (Vadina) dvojici sinova ostavio 3/5, a trećem i kćerki po 1/5.²⁶ Sličnu je odluku donio F. H. (Luka), sastavivši oporuku u korist jednog sina, kojem je pripalo 2/5 imanja, a dvojica su podijelila preostale 3/5.²⁷

Koliko je zemlje bila važna, pokazuje i to da se posebna pozornost pridavala čak i redosljedu kojim će se zemlja dijeliti. Podjela zemlje između nasljednika koji ostaju na posjedu (obično sinovi) provodila se prema ustaljenom redu ustanovljenom prema stranama svijeta. (*“Stariji brat uvijek je imal od sievera, mladi od juga.”* I.K. Glavnica G.) Čestice bile uske, dijelilo ih se katkad do nekoliko metara širine, a dužina je mogla dosežati 100-200 m, pa i više. Dvorišta s okućnicom dijelila su se u takvim slučajevima poprečno, a stariji je brat imao pravo na česticu do ceste. Svako nepoštivanje moglo je biti uzrokom sukoba. Muž A. K. iz Šestina gradio je svoju novu kuću do ceste, jer mu otac nije dao nigdje drugdje, što je izazvalo žučne, dugogodišnje svade sa šogoricom, koja je mislila da na to ima pravo njezin muž kao stariji brat, iako on sam nije uopće bio zainteresiran za gradnju, očekujući da će dobiti staru kuću u kojoj je i živio s roditeljima.

Kćeri i zemlja

Povijest nasljednog prava pokazala je da je načelo da žensko dijete nasljeđuje samo pokretnu imovinu bilo mnogo češće nego da ima udjela u diobi nekretnina. Međutim, jednako je važno da se pri tom pokazalo i drugo obilježje - pitanje odnosa vrijednosti. Pokazalo se, naime, kako se često pokušavalo uravnotežiti dio u nekretninama (koji ide sinu/sinovima) s vrijednošću opreme i/ili isplate (koja se davala kćerima).²⁸

Isplata. Raspoložujući posjedima na granici (ili već ispod nje) onoga što je trebalo za preživljavanje jedne obitelji, seljaci Prigorja i Zagorja izbjegavali su dodatno umanjivati gospodarstvo odvajanjem dijela zemlje i za kćeri. Ako su mogli, radije su ih isplaćivali novcem. Katkad se kao razlog što nisu dobile dio zemlje navodilo i to što su se udavale u udaljenije selo, pa zemlju ionako ne bi mogle obrađivati. (*“Zemlja ak je išla blizu, ak je išla dalje nije dolazilo u obzir, onda je moralo nekaj drugo, pokućstvo, marše nekakvo, krava ili kaj.”* V. Z. Biškupec) Udaljenost nije ipak bila nužno prepreka sestri da dobije svoj dio zemlje: mogla je dobiti pa prodati, što se radilo ako nije bilo druge mogućnosti isplate.

Isplatu su dobile i sestre D. K. iz Šestina. Teta B. K. iz Čučerja, iako iz možda najbogatije obitelji u selu, dobila je kako je bilo uobičajeno za žensku djecu, bogatu opremu i od svoja tri brata isplatu. Svota od 30.000 din bila je nezapamćena u ovim krajevima, za nju je *“mogla kupiti pol sela”*, ali braći je to bilo draže, nego dati zemlju. (B. K. Čučerje) Prema kazivačima i drugi su, samo ako su mogli, isplaćivali kćeri (sestre).

²⁵ OSZ ZO, Gruntovna knjiga Pluska (dalje: GKP), V, ul. 361.

²⁶ OSZ ZO, GKP I, ul. 46.

²⁷ OSZ ZO, GKP I, ul. 50.

²⁸ Amy Louise Erickson, *Women and Property in Early Modern England*, London, New York, 1995., str. 64-67, 77; Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England 1300-1840*, Oxford, 1986., str. 264, pokazuje da je miraz u Engleskoj u ranom novom vijeku bio točno određen, a bio je u vrijednosti od tri godišnja uroda.

J. K. iz Šestina također je dobila bogatu opremu kod udaje: namještaj kakav još nitko nije donio u muževu kuću (2 ormara, 2 "nahtkasla", 2 kreveta, stol, 4 stolca, šivaću mašinu, 6 plah-ti, 10 pari nošnje, a siromašniji su dobivali 3-4 para). Nije dobila kravu, niti zemlju, ali o isplati je govorilo cijelo selo (10.000 din²⁹). (Nakon II. s. r. rata, nakon očeve smrti, dobila je ipak još jedan komad šume, koji je odmah prodala.)

Sestra M. K. iz Viletinca dobila je pristojnu novčanu isplatu, jer su otac i on zarađivali prodajom rogožara i na težačkim sezonskim poslovima. Iako nije bila iz bogate obitelji, B.T. (Družilovec) dobila je, kao i njezine sestre isplatu, kravu i uobičajenu opremu.

Isplata se mogla odgoditi na dulje vrijeme, pa čak tako daleko da se dobije tek u sidućoj generaciji, kao u slučaju obitelji H. (Igrišće), koja je udanoj kćerki dala isplatu u obliku svadbene opreme i otpremnine njezine kćeri.³⁰

Zemlja. Jedini način da sestre naslijede jednak dio posjeda kao i braća otvarao se u slučaju kada je otac kao nositelj vlasničkog prava umro bez oporuke, a djeca su (ili dio njih) bila maloljetna. Tada se zemlja u zemljišne knjige upisivala na sve nasljednike jednako, ne uvažavajući razliku prema spolu. Oporuka, koja je podrazumijevala prijašnji dogovor oporučitelja i nasljednika (morali su pristati na podjelu, odn. izuzeće), bila je nužna kada se odstupalo od zakonskog prava nekoga od nasljednika.³¹ Ako je postojala oporuka, kao u slučaju S. S. iz Luke, kojem je otac umro dok su oba sina i kćer još bili maloljetni (što je inače povlačilo jednako nasljeđivanje), sestra je dobila samo livadu (i to po baki!), te novac koji je otac oporučno jamčio (isplatu od 8000 din, za koju su braća kasnije prodala dio vinograda i jednu kravu). U obitelji S. u Šestinama u kojoj je bilo troje sinova i tri kćeri, otac je oporučno osigurao samo bolesnu kćer, a druge dvije, iako malodobne, nisu dobile zemlju.³²

Ako je postojala oporuka, maloljetne su kćeri, koje nisu upisivane kao vlasnici, obično u zemljišnim knjigama osiguravane pravom zaloga na zemlju u određenoj novčanoj vrijednosti. Taj je zalog vrijedio kod udaje kao jamčevina isplati, a ako bi ostale neudane, osiguravalo im se pravo doživotnog uživanja (ne i vlasništva!) dijela zemlje. Udio davan na uživanje bio je jednak ili, češće, manji od dijela koji su dobivali sinovi.³³ Pri tom je zemlja obično navođena u idealnom dijelu, a rijetko se nabrajaju određene zemljišne čestice.³⁴ Kada je i za udane sestre upisivano u teretovnicu pravo zaloga, radilo se o slučajevima odgođene isplate (nije dobila ništa kod udaje), pa se ona time osiguravala da će je braća ipak jednom isplatiti.³⁵ To je vrijedilo i za sinove koji su se priženili u drugo domaćinstvo, pa J. T. (Žeinci) trojici sinova ostavlja posjed, kćerima (jednoj udanoj, a drugoj malodobnoj) pravo na 4000 din zaloga, a priženjenom sinu pravo na 1000 din zaloga (jer je nešto već dobio kod ženidbe).³⁶

Zemlja kao miraz. Ako su roditelji u vrijeme udaje kćeri još bili živi, kćer bi "dobila kulike su roditelji davali, onda nije dobila po zakonu" (B. K. Čučerje). Ako su djevojke uopće dobivale zemlju, običaj je bio "da je brat dobio više, sestri se manje dalo". (J. B. Žeinci) Tete F. Č.

²⁹ Svote koje su kazivač(ice) navodile kao miraz nisu se mogle provjeriti, jer nema pisanih ugovora. U nekim slučajevima bilo je očito da se ne može raditi o rečenoj svoti, pa je niti ne navodim.

³⁰ U sudskoj parnici (1927-37.) braća H. iz Igrišća tvrde da im je sestra isplaćena, jer se kod udaje 1893. (!) odrekla zemlje, a isplatu (danu kao otpremninu njezinoj kćeri) je dobila. Hrvatski državni arhiv, Zagrebačka oblast 1924-1929. Opći spisi Velikog župana (dalje: HAD, ZOVŽ), kut. 521, 21.310-1927.

³¹ Iznimno velik broj sačuvanih oporuka u Engleskoj (16.-18./19. st.) objašnjava se time što se njima izravno poništavalo običajno pravo primogeniture. A. L. Erickson, n. d., str. 78.

³² OSZ ZO, GKŠ I, ul. 15.

³³ M. P. ostavio je zemlju dvojici sinova, a kćer je osigurao zalogom (u vrijednosti od 10.000) ili uživanjem 1/4 posjeda, ako se ne uda. OSZ ZO, GKP III, ul. 167.

³⁴ OSZ ZO, GKP II, ul. 78. Dvije sestre R. dobile su pravo novčanog zaloga, a ako se ne udaju, uživanje 10 čestica.

³⁵ OSZ ZO, GKP III, ul. 126.

³⁶ OSZ ZO, GKP IV, ul. 199.

iz Čreta dobile su 200-250 čhv oranice, a većina je ostala ocu i stricu (*"Tak je bil običaj. Ona je manje dobila."*). Slično su prošle: J. K. iz Šestina, mlađa sestra P. P. iz Trstenika, sestre I. K. iz Glavnice Gornje, J. H. iz Blaguše, M. D. iz Rinkovaca, A. F. iz Purge, M. Ž. iz Dubrovcana.

Razlike su mogle biti drastične. P. P. iz Trstenika sjeća se da su njegove tete, iako iz imućnije čučerske obitelji, dobile nešto zemlje (ne više od 300-400 čhv), što je bilo neusporedivo s posjedom koji je ostao braći (18 jutara). Od zemlje se nije nimalo lakše odvajalo u njegovoj generaciji. Pri pregovorima oko udaje kazivačeve sestre otac nije pristajao na zahtjeve proscsa (bio je spreman dati svega pola jutra od gotovo devet jutara koje je imao, a i to je bila kupljena zemlja u udaljenoj Selnici). Dogovor za brak propao je u posljednjem trenutku, sestra se udala razmjerno kasno, ali otac je došao na svoje i *"nie joj niš daŕ"*. (On joj je mimo očeve volje na ostavinskoj raspravi prepustio 400 čhv da ga *"ne bi grdo gledela"*.) Slučaj oca P. P. iz Trstenika nipošto nije bio iznimka. Katkad se procjenjivalo da je bolje kćer udati i u "lošiju" kuću, ako bi se tako vlastiti posjed sačuvao netaknutim. Pri tom se na imanje gledalo kao na glavnicu kapitala, koju se ne smije dirati, barem ne radi ženskog djeteta. Očeve sestre, sjeća se J. B., bile su redom udane u obitelji siromašnije nego je bila njihova. Za prvu kaže da su *"siromašni bilf"*, druga *"ni baš bila imućna"*, trećoj je muž morao u Ameriku da bi preživjeli, a tek se za jednu moglo reći da su *"imali zemlje liepo"*. Slično je učinio i njezin otac, koji je njoj i sestrama dao malo zemlje, ali zanemarivo malo prema sinu, kojem je ostalo 12 jutara (u ovom je kraju to velik posjed). J. B. i njezine sestre dobile su isplatu u novcu, da bi zemlja mogla ostati jedinom bratu, iako taj nije pokazivao smisla za poljoprivredu. (J. B. Žeinci)

Zanimljivo je da zemlja koju su kćeri dobivale najčešće nije izdvajana iz očevine, nego je to bila novokupljena zemlja, koja je i bila kupljena upravo za tu svrhu. Otac I. H. iz Blaguše *"bil je tak vesel"* kada je uspio kupiti za kćeri zemlju, jer je time riješio velik problem za cijelu obitelj. Zahvaljujući tome što je radio na ciglani, otac J. Š. iz Budima uvećao je vrlo mali posjed novim česticama zemlje (koje su bile rasute čak do udaljene Bednje), od čega je ona dobila 300 čhv novokupljene oranice. A. F. (i njezine dvije sestre) iz Purge Lepoglavske dobile su zemlju (svaka oko 500 čhv, a bratu je ostalo više od 3 jutra) zahvaljujući tome što je otac kao stražar u Kaznioni imao stalne novčane prihode i tu je zemlju kupio.

Napokon, kao svojevrsna ilustracija tadašnjeg stanja može poslužiti pregled nasljednika prema upisima u zemljišne knjige općine Pluska. Zapisi potvrđuju ono što je izlazilo iz razgovora: od 70 slučajeva u kojima je jasno da su nasljednici djeca, u 48 slučajeva nasljednici su samo muška djeca, u šest su slučajeva samo ženske nasljednice, a u 16 slučajeva upisani su sinovi i kćeri. Od samo ženskih nasljednica u četiri slučaja postojala je samo jedna ženska nasljednica (očito samo jedna kćer, a zanimljivo je da se u dva slučaja pola imanja upisalo na zeta!³⁷), u jednom su slučaju zemlju jednako podijelile udovica i malodobna kćer³⁸, a u jednom pak slučaju dvije sestre (jedna je uskoro prodala svoj dio, i to ne sestri nego njezinu mužu!³⁹). Tamo gdje se uz braću spominju i sestre u devet slučajeva kćer(i)/sestra(e) bile su još malodobne u trenutku očeve smrti, a u ostalim slučajevima (7) u kojima su sestre već bile udane (2) ili pred udaju (5), u tri slučaja braća su (ili samo jedan brat) bila malodobna, pa se upisivalo prema građanskom zakoniku jednako na sve nasljednike, a u ostala četiri slučaja sestre su naslijedile nešto ili znatno manje zemlje od braće. Čak i u slučajevima u kojima je na sestre, radi malodobnosti, bio upisan jednak dio zemlje, najčešće su one isplaćivane. No, isplata je tada bila i odgovarajuće visine.⁴⁰

³⁷ OSZ ZO, GKP II, ul. 100; GKP III, ul. 159. Ovo favoriziranje muške linije bilo je prisutno i kod J. T., koja je dobila svoj dio kod razvrgnuća zajednice 1914. Kada se 1923. udala, sva je zemlja upisana na muža, no već je iduće godine kupoprodajnim ugovorom 1/2 vraćena na njezino ime. GKP VI, ul. 397.

³⁸ OSZ ZO, GKP II, ul. 80.

³⁹ OSZ ZO, GKP I, ul. 17.

⁴⁰ Dvije kćeri M. H. dobile su po 1/4, iako je jedna bila udana, a druga malodobna. Udana sestra ugovorom je prepustila dio jednom bratu (vjerojatno uz isplatu), a drugi je kasnije isplatio mladu sestru s 10.000 din. OSZ ZO, GKP III, ul. 116.

Na regionalne razlike, ali i na oprez pri bilo kakvoj kvantifikaciji ukazuju isti podaci izvađeni za ivanečki kraj (Jerovec). Od 47 slučajeva koji su se mogli pratiti u jerovečkim zemljišnim knjigama, žene se spominju kao nasljednice 20 puta. Od toga su samo u četiri slučaja ženska djeca jedini nasljednici.⁴¹ Iako je razlika u odnosu na druge zemljišne knjige očita, ovakvu zastupljenost ženskih nasljednica ne treba generalizirati, jer je i ovdje bio razmjerno malen postotak upisa, pa je stvarnost ipak nešto drugačija. (Regionalna razlika odgovara i inače ustanovljenoj razlici da u zapadnom Zagorju, koje ne pruža dopunske izvore prihoda, postaje sve očitijom tendencija smanjivanja broja nasljednika.⁴² U situaciji kada se i sinovi šalju od kuće, jasno je da je za kćeri mogućnost nasljeđivanja zemlje gotovo neznatna.)

Promjene u statusu

Glavne odluke i dalje su donosili muški članovi, koji su i vlasnici zemlje. Očevi su određivali koliko će kćer dobiti, raspoređujući prema svojoj procjeni o potrebama ili prema svom osjećaju pravednosti. Mogli su dati i više ako su željeli posebno nagraditi (primjerice I. H. iz Blaguše dobila je više od sestre jer *"tata je rekel da sam ja zaradila, duže sam bila, a ona je pobegla odmah. Tata je tak računal."* Najstarija sestra I. K. iz Glavnice Gornje dobila je više od mlađih, jer je *"pomagala kod diece ... takorekuć othranila ih"*) ili manje, ako su mislili da je očuvanje većeg posjeda muškom nasljedniku (nasljednicima) vrijedno te žrtve. Najčešće, istina, u takvim slučajevima, to i nisu ocjenjivali nekom žrtvom, nego "normalnim", rado se pozivajući na tradiciju. Žene (supruge, jer kćeri se uopće nije pitalo) ako su i imale nekog utjecaja na donošenje odluke, mogle su to učiniti na uobičajen neizravan način, uvjeravajući muža da bi trebalo postupiti tako ili drugačije, ali odluka je bila njegova, kao što je bila i zemlja. Jednako neizravan utjecaj mogli su imati i sinovi, koji su već prema individualnim osobinama mogli pristati da se sestri preda nešto zemlje, ili se tome protiviti. Perspektiva dugotrajnog sukoba s nasljednikom koji bi trebao preuzeti imanje i dohraniti roditelje, vjerojatno je bila utjecajnija od ženina razmišljanja, tim više što je u tom slučaju i ženin interes bio ne izazivati dublji sukob sa sinom. Sinovi su opet imali vlastitu motivaciju da se sestri na koncu nešto odstupi jer je strah da bi mogla ostati u kući bio veći. (I. H. iz Blaguše prisjećala se pogađanja s proscima, u kojima se moralo popustiti *"ak se oće sestre riešiti da ne bu u kući"*.) U obiteljima kazivača nije bilo djevojke koja bi ostala kod kuće neudana, pa je još uvijek vrijedila primjedba Josipa Kotarskoga, koji na prijelazu stoljeća primjećuje kako do te rijetke situacije dolazi samo radi njezine fizičke nesposobnosti, ali dodaje da su one u boljem položaju u svojoj obitelji jer *"brat joj se ništa ne usuđuje, kad ona ima dijel u gruntu kao i on"*.⁴³

Izravan je utjecaj imala samo "suprotna" strana u pregovorima ili pogađanjima, a to su bili zastupnici budućeg zeta (ili on sam), koji su opet bili muškarci. Njihov je pritisak često prevagnuo u odlučivanju. F. P. iz Glavnice Gornje slikovito je opisao: *"To je bila hajka, sad mora dati još komad vinograda, sad još ... to se nagadale i pogadale. Onda kad su dali te trsje i tu zemlju, onda ideju zakaparit curu!"* Ili I. H. iz Blaguše: *"Če ni tolko dal, ne bu ju uzet, ide po drugu!"* Uvelike je jedan tradicionalni patrijarhalni poredak samo zamijenjen novim oblikom.⁴⁴ Pravo odlučivanja imalo je ipak bitna ograničenja, prije svega u tradiciji nasljeđivanja, osnaženog i zakonskom odredbom da se djeci treba ostaviti neki dio nasljedstva.⁴⁵

⁴¹OSI ZO, Gruntovna knjiga Jerovec (dalje: GKJ) I, ul. 50; GKJ II, ul. 53; GKJ II, ul. 71. i 73.; GKJ II, ul. 84.

⁴² Usp. Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*, New York, 1988., str. 87.

⁴³ Josip Kotarski, Lobar, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. XXI, 2./1., Zagreb, 1917., str. 67.

⁴⁴ Usp. Pavla Miller, *Transformations of Patriarchy in the West, 1500-1900*, Bloomington, Indianapolis, 1998.

⁴⁵ Djeca moraju dobiti barem nužni dio, koji treba biti polovica od onoga što bi dobili zakonitom podjelom (čl. 762.-765.). Adolfo Rušinov (2. izd. preradio S. Posilović), *Tumač obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku*, sv. 6., Zagreb, 1891., str. 166.

Moć očeve volje

Više svjetla na praksu nasljeđivanja bacaju (i radi toga su posebno dragocjeni) dokumenti, "Spisi", koji sadrže oporuke i ugovore na temelju kojih su se provodili zapisi u zemljišne knjige. Budući da su mi takvi dokumenti bili dostupni samo u Ivancu, treba uzeti u obzir, da bi i situacija u drugim istraživanim krajevima možda drukčije izgledala da je bio moguć uvid u dokumente za područje Šestina i Pluske. Upozoreno je već da razlike u oporučno izraženoj ostavini ne moraju nužno značiti i pravu razliku u nasljedstvu, jer je iza nejednakosti mogla stajati ranije dana isplata.⁴⁶ Međutim, u nekim je slučajevima razlika neporeciva, a opravdana je tek pretpostavkom boljih mogućnosti zakinutog nasljednika na drugom mjestu.

Pravo na svoj dio nasljedstva bilo je očito opće prihvaćeno i poštivano, pa su se u slučajevima iznimaka radili ugovori - darovnice (češće) ili oporuke. Tako je M. K. (Voća Gornja), kad je 1930. prepuštao zemlju dvojici sinova, jer je "*postao za svaki rad nesposoban*", morao i obrazložiti zašto izostavlja ostalu djecu.⁴⁷ U ugovoru je stoga precizno naveo da je jedna kćer dobila opremu i isplatu (750 din) i otišla u Slavoniju, za njom drugi sin, kome je dao 8000 din, druga je kćer dobila opremu i 1800 din, mlađi sin 11000 din za otvaranje kožarske radnje, a najmlađoj je kćeri dao opremu i obvezao sinove kojima ostavlja zemlju da joj isplate još 1500 din.⁴⁸ Oprema kćeri morala je donekle smanjivati razliku, ali sigurno je bila mnogo manje vrijedna od onoga što je pripalo sinovima.

Iste je godine V. P. opravdao svoju odluku što zemlju ostavlja samo jednom sinu time što ne može "*svoju neznatnu imovinu jednako dijeliti*". Sina je jedino obvezao da dade sestrama isplatu (udanoj i neudanoj po 2500 din), a dvojici sinova, ako se vrate, osigurao je samo pravo na stan i isplatu u jednakoj visini kao i kćerima.⁴⁹ Sinu koji je ostao s njime, više je ostavio i R. K. (Vuglovec). Njemu je ostavio zemlje u vrijednosti 2800 din, a kćeri i drugom sinu po 1800 din. (Još 1000 din vrijednu zemlju ostavio je snahi, jer je imala svoju imovinu, ali brinula se o bolesnom sinu.)⁵⁰ Sinovi koji su otišli dobivali su često sasvim simbolične naknade. S. R. (Jerovec) ostavio je posjed procijenjen na 10000 din dvjema kćerima i zetovima, a sinu isplatu od 500 din (ovdje je očito postojalo ozbiljno osobno neslaganje).⁵¹ Slična je načela slijedio i S. P., koji je zemlju ostavio jednom sinu, a sva su ostala djeca (dva sina i pet kćeri) dobili pravo zaloga na zemlju (braća po 2500 din, a sestre od 1000-2000 din), a ako odbiju isplatu samo pravo uživanja 1/10 posjeda.⁵² Slobodno je odlučivanje davalo ocu pravo na nejednaku podjelu imanja, pri čemu je morao svakome dati barem nešto, ali je o njegovoj procjeni i dobroj volji ovisilo što će kome dati. Načelo koje je većina slijedila moglo bi se grubo sažeti: sin koji je ostajao uglavnom je dobivao više, oni koji su odlazili manje, a kćeri još manje, pri čemu trošak opreme očito nije uvijek nadoknađivao razliku.

Razliku između svojevoljnog i zakonskog ostavljanja zemlje dobro oslikava slučaj J. K. (Vuglovec), koji je umro bez oporuke. Posjed mu je stoga podijeljen jednako između sina i kćeri, koji su živjeli kod kuće, te dva sina koji su bili jedan u Zagrebu i drugi u Vinkovcima, a dvije se već udane kćeri dobile po jednu česticu, ali manje vrijednosti (uračunavao se trošak opreme).⁵³

⁴⁶ S. D. Amussen, n. d., str. 76.

⁴⁷ Građanski zakon (a bio je na snazi još uvijek zakon iz 1852.) predviđao je umanjivanje ostavštine nasljednicima koji su na neki drugi način već dobili dio imovine (miraz, kapital za posao i sl.), ali odluku hoće li se to uračunavati ili ne ostavljao je volji roditelja. (čl. 792, čl. 793.) A. Rušinov, *Tumač*, str. 194-198.

⁴⁸ OSI ZO, Spisi, 1930., br. 1.058-Z.

⁴⁹ OSI ZO, Spisi, 1930., 1.079/Z.

⁵⁰ OSI ZO, Spisi, 1936., 964/36.

⁵¹ OSI ZO, Spisi, 1924., 411/Z.

⁵² OSZ ZO, GKP III, ul. 114.

⁵³ OSI ZO, Spisi, 1936., 788/36.

Budući da se oporuka mogla osporavati, što je nasljednike guralo u dugotrajne i skupe sudske sporove, pokušalo se odricanjem spriječiti takav razvoj događanja. Jedini sin M. M. (Punikve) morao je platiti odricanje udane sestre od svojih prava 3000 din (uz to mu je ostala nešto manja novčana obveza i prema neudanoj sestri), što mu se za vrijednost koju je dobio (samo je njegov dio procijenjen na 14.851 din) još uvijek isplatilo.⁵⁴

Dobivši miraz, kćer se smatrala podmirenom.⁵⁵ Isplata, ma kako mala bila, jamčila je braći da sestre više neće osporavati njihovo pravo na zemlju. Često se to obavilo usmenim dogovorom, ali kasnije sporovi nagnali su obje strane da se sve češće štiti pismenom izjavom, koja bi potvrdila kako je dogovor - kakav god on bio - konačan. Shvaćanje stvarnih mogućnosti, a vjerojatno i snaga tradicije utjecali su na sestre da se zadovolje i manjim nego bi im zakon davao. (*"Dal se miraz kolko je ko mogel. Kod ostavina su se u 99% slučajeva odricale sestre u korist braće"* P. P. Kašina) Od sestara se ipak sve češće očekivalo pismeno jamstvo da u budućnosti neće tražiti više nikakva prava na ostatak imovine. (M. Ž. Dubrovčan) Sestre jedne od kazivačica (D. K. Šestine) rijedak su primjer u kojem je odricanje u korist braće ubilježeno u zemljišne knjige. Odricanjem od prava na zemlju svaka od četiri sestre stekla je pravo zaloga na nekretnine (koje ostavljaju braći) u visini od 2.500 din. Time se opet njima jamčila svota koju su braća bila dužna isplatiti kao miraz, uz obvezu da im prigodom udaje daju i *"prema mjesnim običajima svadbenu opremu i objed"*.⁵⁶ Majka A. P. iz Črešnjevca dobila je isplatu prilikom udaje, ali smatralo se kako joj pripada i dio livade od materinstva. Njezina su braća to kasnije osporavala, tvrdeći da je isplatom sve riješeno. Ne želeći svadu ili sudski spor s bratom, nakon dosta godina potpisala je da se odriče ostatka. (*"Tatek je rekel: Potpiši kad su lačni! /gladni, S. L./ I ona je potpisala, onda je ujak kupil jednu maramu!"*)

Svog su se dijela odrekle i tete muža B. B. iz Psarjeva Gornjeg. Nakon što je umrlo sve troje braće (otac muža B. B. od bolesti, jedan je poginuo u Prvom svjetskom ratu, a drugi nesretno stradao), zemlju koja je glasila još na djeda trebalo je dijeliti i sestrama. U međuvremenu udane, dvije su se sestre odrekle svoga prava, a treća (koja je već godinama živjela u Slavoniji) nije bila voljna učiniti takvu uslugu i njoj se moralo dati isplatu. Odricanje je bilo olakšano time što se radilo o kasnijem, neočekivanom nasljeđu, a ne kapitalu nužnom za početak.

Potpuno odricanje ipak je bila izuzetno rijetka pojava i pretpostavljala je zaista malu imovinu s jedne strane, te postignutu egzistencijalnu sigurnost i dobru volju s druge strane. Stvarno odricanje pronašla sam samo kod A. P. iz Črešnjevca i njezine braće, a i to dobrim dijelom zahvaljujući tome što su svi imali osigurane egzistencije u Zagrebu, pa im ta zemlja nije značila mnogo. No, sama kazivačica priznaje kako su bili iznimka u toj odluci, jer se mnogo češće susretala svada, no ovako velikodušan dogovor.

Ako nije bilo dogovora i pristanka da se dobiveno prihvati kao potpuna isplata, ili dogovor zbog nekih razloga nije poštivan, već udane sestre mogle su svoja prava (po građanskom zakonu) pokušati izboriti u dugotrajnim sudskim parnicama.⁵⁷ Zastare za ove parnice nije bilo, pa su neke povedene i desetljeća nakon udaje sestara, npr. u slučaju nasljednika M. K., umrlog 1927., koga su u prvom trenutku naslijedila samo četiri sina. No ponovljenom podjelom 1953. i četiri kćeri dobile su svoj dio.⁵⁸ Ako nije bilo isplate, nasljednice su svoj dio mogle zahtijevati kada to više nitko nije očekivao.⁵⁹

⁵⁴ OSI ZO, Spisi 1936., 1.085/36.

⁵⁵ Svaki se nasljednik, ako je dobio barem nužni dio, a ne i zakoniti dio, smatrao podmirenim i nije imao pravo na sudsko osporavanje očeve volje (čl. 774.). A. Rušinov, *Tumač*, str. 176-177. U zakoniti dio računalo se sve što je dano nasljedniku ranije (miraz, oprema, pomoć pri počinjanju samostalnog života). (čl. 788.) Isto, str. 189.

⁵⁶ OSZ ZO, GKŠ I, ul. 6.

⁵⁷ OSZ ZO, GKŠ I, ul. 25; GKŠ V, ul. 162; GKŠ VIII, ul. 283.

⁵⁸ OSZ ZO, GKŠ III, ul. 75.

⁵⁹ Sve češći sporovi potaknuli su nastojanja da se seljačko nasljedno pravo regulira posebnim zakonom (o čemu je već govoreno), da bi se stvorio *"nedjeljivi i neotuđivi srednji seljački posjed"*. N. Matanić, O posebnom seljačkom nasljednom pravu, *Evolucija*, 2./1933., br. 2, str. 83.

Žena sa zemljom

U istraživanjima kako nasljedna praksa djeluje na mogućnost sklapanja odgovarajućeg braka (izbjegavanja društvenog nazadovanja), pokazalo se da razlike u nasljeđivanju muškaraca i žena, ne moraju utjecati i na njihove različite mogućnosti.⁶⁰ Rekonstruiranje obiteljskih strategija istraživanih obitelji pokazalo je da se samo dva puta spominje vjerojatno društveno nazadovanje (sestra P. P. Trstenik, tete J. B. Žeinci). U drugima se slučajevima uglavnom poštivalo uobičajeno načelo sklapanja braka između istih/podjednakih društvenih slojeva. Tome je pridonosilo s jedne strane to što u osiromašenom selu razlike između većine nisu bile nepremostive, odnosno izuzevši dvije-tri bogatije obitelji i nekoliko vrlo siromašnih, prilike u kojima živi većina bile su razmjerno izjednačene, pa pronalaženje imovinom i statusom odgovarajućeg partnera nije bio ozbiljniji problem. S druge strane, i što se tiče davanja miraza svi su bili u jednakom položaju. Naime, većina obitelji koja je za sina trazila nešto zemlje i sama je morala nekako opremiti svoju kćer, pa je kruženje imovine donekle izravnavalo poteškoće davanja. Nerijetko je oprema (ili dio) koji je mlada snaha donijela u kuću davan muževoj sestri kada se ona udavala, postajući tako njezinom isplatom s imanja, koje je ostajalo mladom paru, (B. B. Psarjevo Gornje, majka A. P. Črešnjevce).

Tijekom tridesetih godina sve je manji broj djevojaka koje su odlazile od kuće samo s tradicionalnom opremom. Zakon i vrijeme promijenili su vrijednosti i na tom "tržištu", pa se od mlade očekivalo barem malo zemlje ili novaca. Koliko je to bilo važno (a važnost zemlje samo je rasla), pokazuju i izjave da se drugačije gledalo na ženu koja je "više donesla". Dobiveni novac ulagao se najradije u zemlju, ili katkad u izgradnju nove kuće ili proširenje stare za novi bračni par (J. K. Sestine, A. P. Črešnjevce). Koliko je žena donijela u novu obitelj pamtilo se vrlo dobro, a i žene su to (ako im je išlo u korist) rado isticale. Tako je baka A. P. (Črešnjevce) za dobivenu isplatu kupila zemlju u Tuheljskim toplicama. Ovu je oranicu uvijek smatrala svojom, što je posebno dolazilo do izražaja kada se oralo ili imalo težake: budući da je ona bila gazdarica, tada se uvijek spremalo najbolje jelo. (*"Onda to baka svojila. Tu smo se veselili, kad se bude dole nekaj radilo, bude bolje za jesti. Zato kaj je njezino. Onda bila i prava kava, jaja s kobasama, a za ručak kokoš!"*)

Veći miraz nosio je ugled i obratno, manji (ili neispunjeni) mogao je ženi donijeti gorke trenutke. B. B iz Psarjeva Gornjeg dobila je tek nakon devet godina obećanu šivaću mašinu, a svih tih godina muž joj nije dopuštao razgovarati s roditeljima i braćom, koji su živjeli tek dvije kuće dalje. Ne donijeti obećano značilo je biti izložen pritisku, koji je ovisno o naravi muža ili osobe koja ga je vršila, mogao biti više ili manje agresivan, ali svakako je otežavao život žene. I. K. iz Kašine spomenuo je i mogućnost da muž "vrati" ženu, barem tako dugo dok ne dobije traženo. (*"Bi ju steral! Za svaki komad grunta vrnul natrag! ... Vrne, a kad je dal komad grunta, pak je došla. Ne razvesti, samo vrnul."*) Jedina ozbiljna svađa koje se sjeća B. B. iz Kustošije, bila je upravo radi dugogodišnjeg muževa predbacivanja, što je pristala ne uzeti svoj dio nasljedstva (bile su samo sestre) sve dok je majka živa. Kada je konačno nakon tako dugog zagorčavanja odlučila reagirati, sukob je završio fizičkim nasiljem.

Udovice

O još uvijek prisutnoj razlici u položaju žena i muškaraca, te snažnom utjecaju koje je posjedovanje zemlje imalo na pojedinačne sudbine rječitro govori status i mogućnosti mladih udovica. O tome što se zbivalo s njima govore samo iskazi kazivača, jer se iz zemljišnih knjiga ne vidi dob (a niti išta drugo), pa nisu mogle poslužiti kao izvor. Za razliku od muškaraca, koji su, ako su imali malu djecu, redovito brzo sklapali novi brak, jer je žena bila nužna za brigu o djeci i kućanske poslove, žene u istoj situaciji, u ovom kraju gotovo redovito ne

⁶⁰ B. Stapleton, n. d., str. 397.

sklapaju novi brak. Izuzeci su mlade udovice bez djece ili najviše s jednim djetetom. Razlog možemo potražiti u tome što žene nisu posjedovale gotovo ništa jer zemlju nisu imale, a nisu je niti nasljeđivale po mužu (za razliku od - barem onih maloljetnih - kćeri). Stjecale su tek pravo uživanja na zemlji čiji su vlasnici postajala djeca. Nova udaja značila bi zapravo napuštanje djece, koja ostaju na svom posjedu naslijeđenom po ocu (patrilinarno), živjeti u krugu očeve obitelji. S druge strane, žena u novi brak nije imala više što donijeti, jer ako je i posjedovala nešto, dio je morala ostaviti djeci. Mlada žena zapravo i nije imala izbora nego ostati s djecom i snalaziti se kako je znala. Život je u tim obiteljima, čak i na malo boljim posjedima, bio izrazito težak. Za sve je to značilo pojačane radne obveze, a za djecu stroži odgoj. Dodatno ga je otežavala i veća izloženost seoskoj kontroli, koja katkad nemilosrdno čuva moral.⁶¹ Upravo se udovice povezuje s nedopuštenim izvanbračnim vezama. Na pitanja o tome, nitko nije niti pomislio na djevojke, rijetko se tko sjetio udanih žena, ali više je kazivača odmah reagiralo: "*Udovice!*". Zanimljivo da je samo jedna kazivačica spomenula muškarca (iako je za preljub potrebno dvoje), A. K. iz Šestina, koja je bila u posebno dobrim odnosima sa svekrvom (svekar je bio taj koji je održavao više izvanbračnih veza).

Za udovice bez djece bilo je jednostavnije. U pravilu nisu ostajale u obitelji pokojnog supruga, nego ulazile u drugi brak. Kod nove bi je udaje "*mužova familija splatila*", odnosno nadoknadila je ono što je donijela u domaćinstvo. (B. K. Čučerje) Ako je imala djece, na muževu je imanju stjecala samo pravo uživanja, obično u jednakom dijelu kao svatko od djece (do najviše 1/4). Na temelju toga i onoga što je donijela, mogla je tražiti isplatu, koju bi joj davala opet muževa obitelj ili djeca. B. K. sjećala se samo jednog slučaja udovice koja se preudala "*onda su je dieca splatila, onda nie niš drugome donesla*". Barem ne zemlje. Ako su i sklappale brak, bilo je to kad su djeca poodrasla. ("*Ja ne znam da bi se tera bila oženila, dok se dieca nisu použenila. Saka je mati štiele diecu doraniti.*" B. K. Čučerje) Obično su se udavale za udovce, koji nisu tražili da im se nešto donese, a vezi se nisu protivila ni djeca, računajući da u kasnom braku neće biti novih nasljednika. Za muškarce koji su vlasnici seljačkog posjeda vrijedilo je drugo pravilo: oni su se gotovo redovito ponovno ženili samo su nastojali "*zeti takvu tera je diecu prihvatila.*" (B. K. Čučerje)

Majka P. P. iz Kašine jedna je od rijetkih udovica koja se ponovno udala iako je imala djece. Na njezinom primjeru vidi se i složenost te situacije. Sin (P. P.) prvo je prešao u očuhovu obitelj zajedno s njom, ali ih je djed (po ocu) nagovorio da vrate dječaka u očevu zadrugu, da ne bi izgubio pravo na svoju zemlju, koje kod očuha nikada neće steći. (Po starom združnom pravu mogao bi dobiti, ako bi ostao dugo i ako bi se svi složili, no budući da su i očuh i njegov brat imali dosta svoje djece, do toga vjerojatno ne bi došlo. S druge je strane, svaki član koji je dugo odsutan iz zadruge, pa ne pridonosi njezinom gospodarstvu, gubio svoja prava.) Kada se vraćao djedu, majka je morala vratiti svoju opremu i miraz, koju je dobila kada se prvi puta udavala, a kasnije ponijela sa sobom u novo domaćinstvo. Njezina joj je obitelj tada trebala po dugi puta dati miraz (imala je samo sestru, pa su mogli dati zemlje). Udaja stoga nije bila samo problem na razini osobnih osjećaja (između ljubavi prema drugom mužu i opasnosti da izgubi sina kojeg je imala s prvim), nego i složen potez koji se nije tičao samo nje i muža, nego su u njega bile uvučene sve tri obitelji (njezina, od prvog i drugog muža), koje su imale i pravo odlučivati o postupcima svojih članova.

Građanski je zakonik, posebice nuklearnim obiteljima, dopuštao veće mogućnosti, ali najčešće je prihvaćan uz prilično negodovanje i osjećaj da se njime narušava "pravica". Ponovno se udala (o. 1900.) baka A. F. iz Purge, jer je nakon iznenadne muževe smrti njoj pripalo uživanje pola imanja, a malodobni je sin odmah dobio drugu polovicu. Na svom je dijelu stvorila novi dom, živeći tamo s mužem i njihovo četvero djece. No, i četrdesetak godina poslije, sin iz prvoga braka (kao i suseljani) smatrali su to nepravednim. ("*Da je bilo po pravici, onda bi on sve imel, ali to je tak. Nisu hteli po sudu iti.*")

Oporukom koju je otac S. S. (Luka) sastavio neposredno prije smrti, ostavio je svu zemlju djeći, a ženi (bila mu je druga žena, a s njom nije imao djece) pravo na doživotno uživanje, a u slučaju ponovne udaje isplatu od 6000 din, koliko je procijenio da je donijela u domaćinstvo. Bilo je to razmjerno malo jer je i dolazila iz siromašnije obitelji. Svojoj je kćeri za udaju predivio veću svotu: 8000 din. Ona je i zatražila isplatu i udala se drugi put.

Naravno, u sasvim drugačijem položaju bile su žene koje su imale svoju zemlju. Iako su imale djecu, po dva su se puta udale i baka i majka J. B. iz Žeinaca. Kada su se odlučile na taj korak, nitko se nije mogao, barem ne uspješno, usprotiviti. (*"Kaj bi bili protiv! Morali su tiho bit. Ona bila svoj na svome!"*).

Za većinu je pravilo ostajalo: nema ponovne udaje, što svjedoči i visok broj neoženjenih udovica u obiteljima kazivača. (B. B. Kustošija, maćeha A. K. Šestine, majka supruga D. K. Šestine, F. K. Prepuštovec, J. H. Blaguša, majka supruga B. B. Psarjevo Gornje, J. Š. Budim, M. K. Sestrunc).

Poslovi

Uz promjene u posjedovanju zemlje, o pomaku u gospodarskim odnosima govore i promjene unutar tradicionalne podjele poslova prema spolovima. Uzrokovane su složenom mrežom međuzavisnih čimbenika, od kojih se mogu izdvojiti promjene u načinu obrade zemlje i kulturama koje se uzgajaju, te raspoloživost ljudskom radnom snagom. Na stupanj iskorištavanja ljudskog rada utjecala je svakako mogućnost uvođenja agrarne mehanizacije. Budući da ona na malim posjedima nije postojala, a zahtjevi za intenzivnijom obradom zemljišta izrazito su porasli, nadoknađivalo se to i pojačanim ljudskim radom. Na potrebu za ljudskim radom, a time i na podjelu poslova prema spolovima presudno utječe i to koja je dominantna poljoprivredna kultura na određenom području.⁶² Budući da je kod smanjene potrebe za radnom snagom prva bez posla ostajala žena, takve su situacije dovodile neizostavno i do pada njezina društvenog statusa te pogoršanja odnosa prema njoj.⁶³ Poljoprivredna se proizvodnja u istraživanoj regiji temeljila na kukuruzu i vinogradima, koji su tražili najviše ljudskog rada, a većinu su traženih poslova mogle obavljati i žene, pa je i intenzitet iskorištavanja ženske radne snage bio u izrazitom porastu. Uz to, žene su bile nositelji i tzv. "male" zarade, trgovine jajima, mliječnim proizvodima, voćem i povrćem, koji donose manju, ali stalnu i nezamjenjivu zaradu domaćinstvu.

Gospodarska uloga žene rasla je, posebice kada se ovome pribroji i čimbenik koji je još izravnije djelovao na promjenu tradicionalne stroge podjele poslova prema spolovima: promjena u strukturi obitelji. Naime, u tradicionalnim složenim obiteljima u kojima oženjena braća žive zajedno, veći broj radno najdjelatnijih članova dozvoljavao je zadržavanje običajne podjele poslova prema spolu. (B. K. Čučerje, P. P. Trstenik, I. K. i F. P. Glavnica Gornja) Međutim, budući da je prevladavajući tip obitelji u kojima žive seljaci Prigorja i Zagorja između dva svjetska rata postala privremena složena obitelj, koju karakterizira razmjerno dinamična promjena strukture (lako prelazi iz složene dvogeneracijske u nuklearnu ili čak nepotpunu), rasla je i potreba za prihvaćanjem novih dužnosti za svakog pojedinog člana. Pitanje koje se

⁶¹ Usp. Laura K. Deal, Widows and Reputation in the Diocese of Chester, England, 1560-1650, *Journal of Family History*, 23./1998., br. 4., str. 382-392.

⁶² W. R. Lee, The Impact of Agrarian Change on Women's Work and Child Care in Early-Nineteenth-Century Prussia, u: John C. Font (ur.), *German Women in the Nineteenth Century. A Social History*, New York, London, 1984., str. 239.

⁶³ Kao na Siciliji krajem 19. st., kad je pad zaposlenosti prvenstveno donio pad zaposlenosti žena, a miraz postao izuzetnim teretom za obitelj, odnosno muške radno aktivne članove (jer ga više nisu mogle zaraditi same), što je dovelo do značajnog i naglog pogoršanja odnosa prema njima. Donna Gabaccia, In the Shadows of the Periphery: Italian Women in the Nineteenth Century, u: Marilyn J. Boxer, Jean H. Quataert (ur.), *Connecting Spheres. Women in the Western World, 1500 to the Present*, New York, Oxford, 1987., str. 168-170.

ovdje nameće jest koliko su prihvaćani novi obrasci podjele radnih obveza i je li otvorenost prema njima vrijedila podjednako ili različito za muškarce i žene.

Ženski i muški poslovi

Sasvim prema tradicionalnom obrascu, u međuraću su još uvijek smatrani tipičnim ženskim poslovima poslovi vezani za kuću i kuhinju: briga o podizanju djece, kuhanje i pranje rublja. (Na pitanje o majčinih poslovima i zaradi B. T. iz Družilovca odgovorila je: "*Mama je zarađila kaj je hranila pune dece. Morala za decu raditi doma, kuhala i čistila*".) Ženama je i dalje pripadala briga za odjeću: priprava platna, šivanje, vezenje. Njihov je posao bio i vrt (muškarci su pomagali pri jesenjoj pripremi zemlje). Brigu oko peradi, svinja i krava također su vodile žene. Na polju je najteži ženski posao bilo okapanje kukuruza, glavne poljoprivredne kulture ovih krajeva. Žetva, jer su malene površine bile pod žitaricama, također je bila ženski posao. Muškarci, ako su se uopće pridruživali, bili su samo pomoć pri vezanju snopova da bi se posao što brže priveo kraju.

Vinograd se smatrao "muškim" područjem i žene su u njemu obavljale samo jednostavnije (što nije značilo i fizički lakše) poslove. Okapale su zajedno s muškarcima, ali nisu se miješale u odgovornije radove o kojima je ovisio urod: nisu rezale (što je bio lagan posao, ali je o njemu ovisio urod iste i iduće godine) niti špricale (što je bio i fizički težak i odgovoran posao, jer je trebalo točno odrediti koncentrat). Žene su zato vezale, čistile i kolile ako su mogle. ("*Terri je slabiji bil, taj je zaleval, muški je kolil, a i ženska, ak je bila jaka*" F. R. Čučerje)

Trgovina voćem, povrćem, peradi, jajima i mliječnim proizvodima također je bila ženski posao. Radilo se o proizvodima koji su se dobivali iz "ženskog" područja - vrta i okućnice, mogli su se prodavati stalno, gotovo cijele godine, a donosili su manje, ali trajne prihode. Podjela u kojoj žena trguje svojim proizvodima, a muškarac svojima (stoka, urod s oranica) bila je dio duge tradicije europskih agrarnih društava.⁶⁴ Muškarci su mogli pomoći pri nošenju teških košara do tržišta i to samo tamo gdje je ova trgovina postala unosna. Primjerice u Čučerju, selu dva sata hoda udaljenom od Zagreba, događalo se da muškarci propješače tu udaljenost i po dva puta, da bi ženi koja ostaje prodavati donijeli još jednu košaru plodova ("*Muškarci su ženam donesli, onda žena samo tržila*". B. K. Čučerje).

"*Muški je posel bil gde je teže*" izjavila je B. B. iz Psarjeva, što se potvrdilo i u drugim razgovorima. Oni su obavljali teže fizičke poslove (oranje, košnju, prijevoz kolima), ali i neke osjetljive poslove koji su tražili stručnost (rezanje vinograda ili voćnjaka). U kući im je glavni (i jedini) posao bio pripremiti dovoljno drva, što je bio jedan od težih poslova, jer je trebalo dopremiti drvo iz šume, a kasnije cijepati. Koševе ili naramke drva na leđima nosile su i žene. ("*A jesmo bome i na leđima nosili, i ženjske su išle i muški. F košu. Suhinje pobrali kaj je ispalo samo, smo spresiekli, složili f košu, nosili na leđima i sakak*". B. B. Psarjevo Gornje) O djeci nisu brinuli, čak i kada su bili u nuklearnim obiteljima. ("*To niesu muškarci dielali*". B. B. Kustošija) Niti drugdje nisu radili poslove vezane za kućanstvo. ("*Muški nije peglal, nije pral veša, nije dojl kravu, kuhal sigurno nije. Da bi metlu zel, ili krevte napravil!*" S. S. Luka)

Muškarci su se brinuli za blago, čistili su i timarili krave, volove i konje. S njima su radili i trgovali, što je bila unosnija i prestižnija trgovina u odnosu na žensku trgovinu peradi. Na polju rade "*jednak*", no muškarcima dopadaju teži poslovi - rad sa zapregom na oranicama i košnja livada. Okapaju tek "*kolko su stigil!*" (S. S. Luka), pa je to i dalje više ženski posao. Žene su pomagale i pri sušenju i skupljanju sijena. U vinogradu muškarci sade, sijeku kolje, "*podaštraju*" (šilje vrške), a žene kole, samo oni režu i špricaju, sve ostalo rade zajedno (kopanje, vezanje). U voćnjaku njihov je posao cijepiti i saditi mlade voćke te obrezivati starije.

⁶⁴ S. D. Amussen, n. d., str. 68.

(Otac A. B. iz Stenjeveca “*napilil je drva, štihal je vrt, pa polje, vočke počisti!*”) Sjećanja kazivača odgovaraju opisu koji tri-četiri desetljeća ranije daje Josip Kotarski.⁶⁵

Muškarci tradicionalno obavljaju sve poslove vezane za odnos sa širim društvom: odlazak na sud, općinu, u udaljenija sajmišta, te naposljetku novinu našeg stoljeća, praćenje političkog života i sudjelovanje u njemu.⁶⁶ Za razliku od žena, koje izvan sela mogu imati samo svoju obitelj, oni sklapaju poslovna poznanstva, a povremeni dolazak tih stranaca u kuću posebno se spominje (šogor A. K. Šestine, otac P. P. Trstenik, P. P. Kašina, otac I. K. Glavnica Gornja, muž B. B. Psarjevo Gornje).⁶⁷ Dok je djelatno bavljenje politikom bilo još uvijek rijetko, gotovo svi su pokazivali barem interes za nju. Praćenje tiska također se češće, ali ne isključivo, sreće kod muškaraca. Uglavnom bi jedan ili dvojica imućnijih kupovali novine, a ostali su ih posuđivali ili čitali zajedno i komentirali. Rijetki su poput oca P. P. iz Trstenika bili pretplaćeni čak na nekoliko novina (uzimao je “Obzor”, “Slobodni dom”, “Danicu”, čak i “Katolički tjednik” iz Sarajeva, jer je kao nekadašnji austrijski vojnik tri godine službovao u Bosni). Aktivno bavljenje politikom i dalje je bilo rijetkost, a oni koji su se uključivali u rad stranaka (odn. Hrvatske seljačke stranke, koja je u ovim krajevima jedina mogla privući seljake) smatrani su donekle “čudacima”. Šogor A. K. iz Šestina bio je član i neko vrijeme predsjednik mjesne organizacije HSS-a u Šestinama, no bio je “*samo on, jedini je bil nešto posebno*”. Komunicirao je više sa sumišljenicima iz udaljenih mjesta (Velike Gorice i Stupnika), nego sa svojim suseljanima. Iako se malo seljaka odlučivalo za djelatno sudjelovanje u političkom životu, to nipošto ne znači da ostali nisu imali nikakav interes za politiku. Dapače, glasovati su išli svi, pa čak i oni koji su “*verovali samo u motiku*” imali su, istina pojednostavljeno, ali jasno političko stajalište: “*Za Stjepana Radića su išli. On je bil za siromahe. To je bilo dobro, on nas je štiti od svakoga zla. To je bil domaći čoviek*” (F. K. Punikve)

Preuzimanje njegova / njezina posla

Što se tiče ukupne radne opterećenosti, većina je kazivača mislila da su muškarci i žene podjednako radili. (“*Pa skupa su radili, i jedan i drugi dost. Mama više ženske, tata muške poslove.*” J. K. Šestine) Bilo je, istina, i drugih mišljenja, pa je B. B. (Psarjevo Gornje) držala da su muškarci radili više (“*Delali više, oni su morali teže poslove, žene su pripomagale, tak!*”), ali opet stoga što se računalo kako je fizički teži posao ipak i veći radni teret. V. Z. iz Biškupca sažela je shvaćanje o podjednakom teretu: “*Kaj je ona mogla to je ona delala, kaj ni mogla, to je on moral.*” A. P. uočava razliku: “*Muški su radili ove teške poslove, drva, na njihve su išli, al ne baš tak jako ovi kaj su išli za zaradom. A žena je morala i samleti kuruzu i pšenicu, i decu uredit, iti na polje. Žene su puno radile ... (Na večer) Mama je prela, saki mel nekaj. Muški baš ne, oni su kartali.*” Muškarci su obavljali teže poslove, ali i imali više odmora, dok ženski posao nije poznao stanki.

Za većinu muškaraca upletanje u kućanske poslove bilo je još uvijek nezamislivo. (“*Tata! Bil bi rađe gladen tri dane. I ja se ne bi nigdar zmislil da bi si nekaj napravil*” F. R. Čučerje) Kada se R. Š. (Vučilčevo), preopterećena poslovima na dosta velikom gospodarstvu na kojem su samo majka i ona obavljale ženske poslove, pokušavala izboriti za pomoć pri pripremi hrane za svinje, braća (iako ih je bilo četvoro!) odlučno su odbila. (“*Ni jedan ni htel svinje hraniti, da je to ženski posel.*”) Kuhanja i pranja rublja muškarci su se prihvaćali samo izuzetno, jer “*to ni bilo stvoreno za to*”. (J. B. Žeinci)

⁶⁵ “Muž reže trsje, kosi, ore; žena kuha, šije, pari flake, mijesi kruh, pere rubače. Sve druge poslove pomaže muž ženi, žena mužu izvršivati.” J. Kotarski, Lobar, ZNŽO, knj. XXI, sv. 2./1., str. 57.

⁶⁶ Sanja Ivančić, Domaćica - njena prava i dužnosti u seljačkoj obiteljskoj zadrugi, *Ethnologica Dalmatica*, 6./1997., str. 69-70.

⁶⁷ Usp. Ivanka Vrtovec, Stanovništvo i socijalno uređenje u selima zagrebačke okolice, *Etnološka tribina* 3, 1980., str. 42.

Prilike su katkad tjerale na kršenje najснаžnijeg tabua, pa, doduše rijetko, ali ipak možemo sresti donedavno nezamislivu sliku muškarca u kuhinji. Dok je J. K. iz Šestina još bila malo dijete i nije mogla zamijeniti majku, koja je nedjeljom zajedno s drugim šestinskim ženama odvozila oprano rublje u grad i vraćala se s novom pošiljkom prljavoga, otac se našao prisiljen spremati nešto za ručak. (*"A bome i tata dok smo bili mali. Tata je rezance dielal. Onda je mama vieš prala i nosila u grad nedieljom. Onda tata juhu metnul kuhati, rezance napravil, ako još nie bilo mame."*) No radio je to samo dok majke nije bilo kod kuće, a čim je ona prisutna, sfere muškog i ženskog posla i dalje postoje kao i stoljećima ranije. (*"Veš nije, kuhanje samo kad mame nije bilo."*) Otac Š. H. iz Lepoglavske Vesi znao je zimi kuhati (ljeti ga nije niti bilo), dok je majka prela, a ona radila čipke. Kazivačica to nije doživljavala kao nešto neobično: (*"Je, pak zameni ženu. Oče tu, tu su delali se. I ti moj gazda (muž - op. S. L.)"*) Jedno bi objašnjenje moglo biti i siromaštvo, ali već njegov brat (*"ni bil tak okretan"*).⁶⁸ Na kraju joj se i samoj činilo najvjerojatnije da je to ovisilo o osobi: (*"ak je čoviek bil sposoben, sega je napravil za svoju diecu ... Nekoji jesu, nekoi ne."*) Ako je kuhanje bilo donekle prihvatljivo, pranje rublja nije. Udovac iz susjednog sela (*"bil je sam siromak, pa je išel po noći prat, da ne bi ljudi videli da je jadan"*). Riješio je to tako da se (*"pokle oženil"*). Strah od negativne reakcije sela, sažaljenja ili podsmijeha, bio je moćnom preprekom prihvaćanju ženskih poslova. Kada je I. K. iz Glavnice Gornje počeo musti krave (*"moj svak se meni smijal ... Bilo je da su muži rekli: 'To ni moj posel!' A sve je naš posel."*) U navedenim je slučajevima ili ženin posao bio nezamjenjiv za obiteljsko gospodarstvo, ili žene nije bilo. Kada je žena mogla obavljati ono što je tradicionalno ulazilo u njezine poslove, muž gotovo u pravilu nije ni pomišljao da bi mogao pomoći, bez obzira koliko to teško bilo. Prihvaćanje barem nekih od ženskih poslova moglo je ovisiti i o osobnoj volji (i procijeni da je to korisnije za gospodarstvo), ali takav je stav još uvijek bio izniman. (Norbert Ortmayer navodi tri glavne karakteristike situacija u kojima "logika potrebnog" nalaže obavljanje poslova suprotnog spola: prije ga se prihvaćaju mladi, češće žene i češće se javlja u siromašnijim domaćinstvima, u kojima je slabija diferencijacija poslova po spolu).⁶⁹

Osobna privrženost obitelji pri tom nije imala nikakvu ulogu. Otac V. Z. iz Biškupca, koji je inače, možda i zbog toga što je bio priženjen, provodio više vremena sa svojom obitelji nego je bilo uobičajeno i rado si je nalazio kakav posao kod kuće, nikad (*"ni kuhal, niti si jajaca spekel nigdar n"*).

Žensko ulazanje u područje muških poslova bilo je mnogo češće. Spomenuto je već da su česte nepotpune obitelji, u kojima je udovica ostala sama s djecom. U tim je slučajevima na njih padao i bitno veći teret. Majka B. B. iz Kustošije ostala je udovica, pa je radila sve muške i ženske poslove, a B. B. kao najstarija kćer morala je od malena sve to raditi s njom (*"Morala sam delati muške i ženske poslove. Mama je morala svigde biti."*) Nakon što se otac ozbiljno razbolio, majka M. D. iz Rinkovca morala je preuzeti njegove poslove. S najstarijim sinom, koji je imao samo jedanaest godina, orala je na svom imanju, ali i drugima u selu, jer je morala osigurati dovoljno radne snage za obrađivanje dosta velikog gospodarstva. (*"Svaki posel žena radi. I kosi. I mama je orala, jer tata je bil šlagiran. Išla je i drugima pa je saki sebi plužil"*; *"Gdie ni bilo muškarca, je bome i žena morala."*) B. B. Psarjevo Gornje)

Kada nije bilo muškarca, žena je morala većinu toga obavljati sama, oslanjajući se na pomoć (uglavnom) svoje obitelji (roditelja ili braće). No, sve je češće i u domaćinstvima gdje je bilo muških članova neke poslove preuzimala radi svoje sposobnosti. Osobito su vrijedni primjeri kada se žena upuštala u tipično muške poslove, kao što su bili poslovi povezani s "vanjskim" svijetom (fizičko udaljšavanje ili javni poslovi), većim gospodarskim rizicima za doma-

⁶⁸ Prema istraživanjima siromašniji seljaci lakše napuštaju tradicionalnu podjelu poslova, jer su izloženi većem gospodarskom pritisku, a manjem društvenom. M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Beč, Köln, 1990., str. 303.

⁶⁹ Norbert Ortmayer, *Ländliches Gesinde in Oberösterreich 1918-1938*, u: Joseph Ehmer, Michael Mitterauer, *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Beč, Graz, Köln, 1986., str. 381.

ćinstvo i težim fizičkim radom.⁷⁰ Sve se češće na sajmovima vidjelo žene kako se cijenkaju, kod odvjetnika traže pravo za cijelu obitelj, a ne sustežu se ni na političkim skupovima reći svoje. U malim obiteljima, ako muškarac nije bio spretna u trgovini, rado je prepuštao posljednju riječ odlučnijem ženskom članu, koji bi ga pratio na sajmovima. (majka B. B. Psarjevo Gornje, svekrva Š. H. Lepoglavska Ves, baka M. D. Rinkovci) Svekrva Š. H. bila je ta koja je zastupala obitelj pred sudom, a kada je umro Stjepan Radić majka B. B. iz Psarjeva Gornjeg kupila je novine i objašnjavala djeci što to znači za njih. (*"Mama je kupila novine ... ona je bila dost otvorena, bila je dost mlađa od tate ... On ni bil pismen, a ona je išla f školu ... Mama je pratila se, kaj se trebalo znati."*) Iako bez prava glasovanja, žene su sve češće pokazivale interes za politiku. Pošto im otac nije dopuštao pričati o politici, M. D. iz Rinkovca sa svojim je sestrama krišom odlazila do susjeda, koji je bio vatreni simpatizer HSS i njihove novine posuđivao drugima. (*"Onda smo čitale i novinu! Al tata ni dal, a mi sme sejedno odišle!"*) Otac je i sam imao jasne poglede na "hrvatsko pitanje", samo nije želio da se djeca miješaju u politiku. Bilo je to ipak neizbježno u domaćinstvu gdje su svi pratili zbivanja i aktivno sudjelovali u diskusijama. Prednjačila je čak "baba" (očeva strina), koja je "bila kak političar". Čitala je sva izdanja Društva Sv. Jeronima, a na skupu pred izbore žestoko se sukobila s govornikom koji je zagovarao Jeftića.

Kao i u ranijim vremenima u istraživanim je selima bila prisutna biosocijalna podjela poslova prema spolu. Međutim, mala gospodarstva, a posebice nuklearne ili nepotpune obitelji, priječili su da ta podjela ostane kakva je bila ranije: izrazita i nepremostiva. K tome, s obzirom na ukupne, prosječno niske prihode gospodarstava, razlika između doprinosa muškaraca i žena kućnom budžetu nije poprimila razmjere kao u razvijenijim krajevima, pa se to ogleda u lakšem ulasku žene u "muške sfere", ne samo fizičkog posla, nego i ugleda (sajmovi i politika). Autoritet muškaraca bio je neosporan u slučajevima kada su bili dobri gospodari, koji su mogli jamčiti prihode domaćinstvu. Položaj im je dodatno učvršćivalo ako su k tome bili školovaniji ili razboritiji u javnim poslovima, pa time uživali ugled u široj okolini (otac I. K. Glavnica Gornja, muž B. B. Psarjevo Gornje, otac B. S. Jerovec). No, s obzirom na mali broj članova domaćinstva, nije više bio izuzetak da najsposobniji član bude žena, koja je time zapravo postajala stvarnom glavom kuće, iako je kulturna tradicija mogla spriječiti da je se takvom i nazove.

Granice dviju sfera prekoračivale su se u nuždi: ako nije bilo muškaraca, žene su mogle i orati, a kada nije bilo žena, muškarci su morali i skuhati. No, dok je ovaj iskorak iz uobičajenog prihvaćan kao nešto normalno dok se radilo o ženama u otežanim uvjetima života krnje obitelji, na muško se prekoračivanje gledalo već s manje popustljivosti. Kazivači i sami uviđaju da muškarci teže preuzimaju poslove iz ženske domene, nego obrnuto. (*"Ženske su radile sve muške poslove, muški su manje radili ženske. Ženske su sve radile."* P. P. Kašina) Jednako ponašanje može se susresti i u drugim seljačkim sredinama, a tumači se različitim stupnjevanjem vrijednosti i ugleda koje ti poslovi uživaju u određenoj zajednici.⁷¹ Budući da su muški poslovi ugledniji, žena koja ih obavlja može izazvati sućut jer je preopterećena, ali muškarac koji počinje raditi kućanske poslove s dna ove vrijednosne ljestvice, može očekivati samo podsmijeh. Muškarcu je, ako je ostao bez žene, ostajalo samo jedno rješenje: oženiti se opet u što kraćem vremenu (što su i u činili očevi A. K. Šestine, M. M. Mikulić, P. Č. Lepoglavska Ves, S. S. Luka). Samo ako je u domaćinstvu bila odrasla žena, koja je mogla preuzeti sve kućanske poslove, bilo da je to bila šogorica (obitelj supruga V. Z. Biškupec), kćer (nakon maćehine smrti P. Č. Lepoglavska Ves) ili snaha, vjenčanje nije bilo nužno (ali niti isključeno). Udovice s djecom se, nasuprot tome, redovito se nisu ponovno udavale, o čemu je već bilo govora.

⁷⁰ Muškim poslovima postaju oni koji traže prelaženje veće udaljenosti, rad s mehanizacijom, fizički su teži, a ženski koji traže finiji ručni rad. Reinhard Sieder, *Sozialgeschichte der Familie*, Beč, 1987., str. 29-31.

⁷¹ M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, str. 298-299.

U poslovima koji su donosili novaca, takvih predrasuda nije uopće bilo. Lepoglavske je čipke radilo i nekoliko muškaraca, što nitko nije smatrao neobičnim niti ponižavajućim. (*Delal jen iz Sestrunc, jen iz Viesi. Ni sramota. Bog da si je bil zaslužil!* J. Š. Budim) Što je takvih bilo razmjerno malo, prije se može tumačiti zahtjevima posla, koji je nalagao sjedenje, fini rad, preciznost, pa ga niti mnoge žene nisu mogle raditi. Muškarci su osim toga lakše nalazili druge dopunske poslove, pa je obitelj raspoloživu radnu snagu radije raspoređivala na više strana. Još je bolji primjer tkanje. Dok su se njime bavile žene (odnosno u krajevima gdje je ženski posao, što je u istraživanom području bilo samo istočno Prigorje) bilo je tkanje domaćeg platna jedan od kućnih poslova i služio opskrbi obitelji. U selima kašinskog kraja završavalo je područje u kojem se tkalaštvo smatralo ženskim poslom (Posavina, dalje Slavonija), a oko Čučerja već je bilo prijelazno područje, pa su tkali i muškarci i žene. (*I žena je liepo mogla, al otac je bil savršen u tome!* P. P. Trstenik) U prigorskim selima od uključivo Markuševca pa na zapad, te u Zagorju tkanje je muški posao, što odgovara podjeli "uloga" karakterističnoj za srednju Europu. Ova spolna "inverzija" zasnovana je na različitoj gospodarskoj funkciji tkalaštva u spomenutim regijama. U krajevima gdje se njime bave žene, to je djelatnost koja pokriva potrebe domaćinstva, a tamo gdje se njome bave muškarci, prerašta u kućni obrt okrenut prvenstveno proizvodnji za tržište (makar ono bilo suženo na okolne zaseoke ili sela) i postaje profesijom ili dopunskim zanimanjem.⁷²

Autoritet

Sve dok je obitelj bila proizvodna jedinica, postojala je i pojačana potreba za autoritetom, priznatim u odnosu među svim članovima.⁷³ Iako je na čelu obitelji u tradicionalnim patrijarhalnim obiteljima načelno stajao muškarac, nije bilo isključeno da žena bude glava kuće, ili da - kako sve češće upozoravaju autori - neizravno ostvaruje velik ili odlučujući utjecaj na sve temeljne odluke.⁷⁴ Između dva svjetska rata mogućnost da žena bude glava obitelji, sve je češća i ne izaziva više čuđenje, pa kazivači iz obitelji u kojima je to bio slučaj, bez ikakve ograde ili potrebe da objasne otklon od pretpostavljene dodjele tog mjesta muškarcu, odgovaraju kako je ta uloga pripadala 'mami', 'babi', 'strini' i sl. (*Na nekojem miestu žena, a nekojem stvarno muž. I tako je moralo biti kak je on rekel. A gdje su žene zagospodarile, onda su bili muževi niš.* A. K. Šestine) U obiteljima u kojima je malo odraslih, izbor je sužen, pa onaj koji ima prirodne sposobnosti nametnuti se kao vođa to lakše i ostvari. Pri tom je sve očitiije da je za obnašanje uloge glave obitelji presudna sposobnost sagledavanja gospodarskih potreba i donošenje ispravnih (korisnih) odluka. V. Z. iz Bišupca odrasla je u obitelji u kojoj je glava bio otac, ali nakon udaje - iako bez uzora u roditeljskom domu - u novom je domaćinstvu vodeću ulogu preuzela ona. Svekar je bio povučen čovjek bez inicijative, a niti muž se nije najbolje snalazio, no srećom je bio voljan slušati. (*To je bila sreća da sam ja dalko vidla pred sebe, a on je štel posluhnut.*)

U obitelji B. B. iz Psarjeva Gornjeg glava je bila majka (*Mama je bila glavni!*), koja je bila dosta mlada od oca, školovana (imala je i završenih četiri razreda škole, a on je bio nepismen), ali i snalazljivija. (*Ona se poslove obavljala kaj je mogla, više nek otac se brinula.*) Pratila je čak i politiku. Glave složenih obitelji bile su i strina M. K. iz Purge i muževa sestra M. D. iz Rinkovaca.

Ugledu žene pridonosilo je i to što je često mjesecima, ili barem tjednima, sama morala voditi gospodarstvo dok je muž bio na sezonskom radu.⁷⁵ Posebice je to vrijedilo za ivanečko-

⁷² Usporediti: M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, str. 300-302; Katica Benc-Bošković, Neki primjeri materijalne kulture Hrvatskog zagorja, *Etnološki pregled*, 14./1976., str. 56.

⁷³ M. Mitterauer, R. Sieder, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München, 1991., str. 98.

⁷⁴ Usp. D. Rihtman-Augustin, Moć žene u patrijarhalnoj i suvremenoj obitelji, *Žena*, 38./1980., br. 4-5., str. 83-84.

⁷⁵ Usp. J. Goody, n. d., str. 102.

lepoljavski kraj i zapadno Zagorje, od kuda su mladi muškarci odlazili u Zagreb ili Slavoniju. Htjele to žene ili ne, postajale su upravitelji obiteljskog gospodarstva. Majka Š. H., kojoj je otac sezonski radio na ciglanama, morala je *“najviše sama, i brati /braća/ kak su rasil”*.

Promijenjeni uvjeti života otvorili su nove mogućnosti. Odnos, koji niti u tradicionalnim složenim obiteljima u ovim krajevima nije isključivao mogućnost da žena postane pravom glavom obitelji, sada je pružao prilike za različite individualne priče: od onih u kojima žena ima glavnu riječ (iako rjeđe), do onih u kojima je on nasilan autoritet. (Npr. muž B. B. iz Psarjeva Gornjeg, koji joj nije devet godina dopuštao razgovarati s njezinom obitelji.)

Jedan od pokazatelja promjena jest i sve učestalije obraćanje žene mužu s *“ti”*. To se još početkom stoljeća moglo čuti samo iznimno, i to u svadi, sada novo oslovljavanje prihvaća većina mladih bračnih parova.⁷⁶

Muškarci i žene: gospodarski partneri

Muškarci i žene nadopunjavali su se u fizičkom radu, obvezama i odgovornostima. Svaki je imao svoje područje djelovanja, koje se u nekim dijelovima preklapalo sa sferom onoga drugoga, a u nekima ovisilo samo o njemu. O podređenosti žene, barem u smislu ideološke koncepcije o pasivnoj i emocionalnoj, stoga podložnoj ženi u građanskoj obitelji, ovdje ne može biti ni govora.⁷⁷ Kako je već upozoreno, na odnos moći djeluju obje strane - i ona koja vlada i ona kojom se vlada, kroz stalan *“proces pregovora, sukoba, cijenkanja, kompromisa i uzimanja-davanja”*.⁷⁸

Žene su pri organiziranju i obavljanju svojih poslova bile vrlo samostalne, samo su se u večernjim ili tjednim dogovorima usklađivali s muškima. A. K. iz Šestina i njezin muž sjedili bi uvijek još neko vrijeme nakon večere i popričali kako rasporediti sutrašnje poslove. (*“Onda smo si pojeli i onda: ‘Kaj buš zutra?’ - ‘Ovaj me prosil za težaka.’ Il’ nije niko prosil, pa: ‘Bum ja zutra to i to.’ Onda smo se mi dva dogovorili.”*) O trošenju zarađenoga dogovarali su se, ali primjetna je podjela sfera o kojima je tko odlučivao: ona o svakodnevnim potrebama domaćinstva, on o krupnijim investicijama u gospodarstvu. (*“Mi smo skupa. Gospodarstveno, to je on odlučival, ali ove stvari, šećera i tak, to sam ja.”* A. K. Šestine) Slično je bilo kod J. K. iz Šestina: *“Tata je bil glavni. On je odlučival, i mama za neke poslove, ženske.”*

U složenoj obitelji P. P. iz Trstenika bile su tri žene (majka, supruga i sestra), u čije se dogovore otac i on nisu miješali. (*“To je bila njihova stvar.”*) Uz to što su obavljale poslove koji su bili isključivo njihovi ili pomagale u zajedničkim poslovima, pa su bile nužan suradnik u radu, ostvarivale su i samostalne prihode. *“Ženska”* trgovina možda nije donosila velike svote od jednom, ali je, s intenzivnijim ili mirnijim razdobljima, trajala cijelu godinu, i kumulativno značila važan prihod za domaćinstvo. Iz nje su se i pokrivali neki redoviti troškovi (namirnice koje nedostaju, kao ulje, šećer, petrolej, duhan) ili neke *‘ženske’* potrebe (posebno nova ili bolja odjeća za djevojke pred udaju). Žena F. K. iz Prepuštovca *“ranila je svinje, krave, stvarala novac doma”*. Žensko je poduzetništvo znatno pridonosilo obiteljskom gospodarstvu, ali i mijenjalo odnose između članova.⁷⁹

B. B. iz Kustošije nakon što se s mužem odvojila od njegove obitelji u zasebno domaćinstvo, prvi je puta bila u situaciji da raspolaže vlastitim sredstvima. Novac dobiven za jaja, voće i mlijeko ostavljala je sebi i kupovala što je trebalo u dućanu ili za djecu. (*“S tim sam drža-*

⁷⁶ J. Kotarski, n. d., str. 58.

⁷⁷ M. Mitterauer, R. Sieder, *Vom Patriarchat*, str. 162.

⁷⁸ P. Miller, n. d., str. 295.

⁷⁹ Usp. Olga Supek, Women's Entrepreneurship and the Dissolution of *Zadruga* in the 19th Century Slavonia, *Studia Ethnologica Croatica*, 7-8./1995.-1996., str. 262-264.

la kuću. To sam naviek morala ja misliti.”) Muževa obveza bio je porez (“A on je porez platil. Drugih računa nie bilo, nie bilo nit struje, nit ničesa.”). Imali su odvojene zarade, o kojima su i samostalno odlučivali. Ipak, ne treba zaboraviti kako skromne svote kojima su raspolagali i obaveze da njima pokriju razne troškove nisu ostavljali preveliku slobodu u tom odlučivanju.

U složenoj obitelji B.K. iz Čučerja glava kuće bio je najmlađi stric, koji je držao obiteljski novac. Zarađivali su otac i drugi stric kao kočijaši u Zagrebu, a novac se trošio na velike izdatke: porez, nabavu potrebnih sredstava za rad, kupovanje zemlje. Žene su pak imale svoje vlastite izvore prihoda: tržnicu, na koju su odlazile na smjenu. Baka (upraviteljica ženske sfere) slala je svaki put drugu snahu s voćem, a za zarađeni novac ova si je mogla kupiti “*kaj bilo treba, ili vestu, bluzicu, fiertun, maramu, saka sebf*.”⁸⁰ Osobna potrošnja žena i djece osiguravala se iz odvojenog izvora, stric je samo pitao (i bez pogovora platio) za potrebne cipele. (“*Muži su dali, ali su više za gospodarstvo gledali, nisu gledali je l’ buš oblečena, il ne. Jedino cipele, to je stric naviek pital.*”)

Odlučivanje ipak nije bilo potpuno nezavisno. Muškarci često nisu odobravali trošenje na osobne potrebe (uglavnom se radilo o djevojačkom ustrajanju na boljoj odjeći), što se nije moglo riješiti nekom ravnopravnom raspravom, nego se obično poslužilo svrsishodnim načinom: majka i kćeri prodale bi nešto potajice i kupile “*novi, liepi šurc, bluzu*”. (B. S. Jerovec)

Otac je bio glava obitelji J. B. iz Žeinaca, no majka je imala svoje područje u koje se on nije miješao. Ticalo se to prije svega kućanstva i djece. Ako je i želio napraviti ponešto od toga po svome, majka je to brzo presjekla “*Ne, to je moj posef*!”. O poslovima vođenja gospodarstva odlučivao je on. Majka je stoga imala i svoj mali budžet stvaran prodajom mliječnih proizvoda i jaja na tržnici, peradi kokošarima koji su ih kupovali po selu, a trošila ga je najviše na odjeću za djecu, posebice djevojke, koje su se morale što bolje odijevati. (“*Voljela je kupiti kaj niko ni imel. Samo povukla iz košare i pokazala da tata ne vidi.*”) Ni ovdje se otac nije slagao s takvom potrošnjom novčanih prihoda, iako su oni pripadali u imućnija seljačka domaćinstava (imali su i mali, seoski dućan).

Oboje, i muškarac i žena, znali su s kolikim sredstvima domaćinstvo raspolaže i dogovarali se o izdacima (iako se odluka prepuštala jednom ili drugom, ovisno o području), jer “*više ljudi više zna*” i dijeli se odgovornost. (“*Financija ne sme iti preko jednog čoveka. Koliko ljudi u kući je, svi moraju znati i paziti.*” F. K. Prepuštovec) Samostalnost, odnosno odvajanje u nuklearnu obitelj, doprinosilo je produbljenju intimnosti i povezanosti bračnog para. (“*Naviek smo si znali popričati kak bi došli di nečega i kak bi bilo bolje. Baš sam bila sretna u tome jer sam bila sama, pa sam svašta pričala si z njim.*” D. K. Šestine)

Dogovor je bio načelo po kojem se trebao urediti život bračnoga para. Čak i ako su mišljenja bila oprečna, gledalo se “*ki je pametnejši, ki pametnije govori*” (Š. H. Lepoglavka Ves). Kako je u životu često teško priznati da je onaj drugi pametniji, ovo se načelo često nije poštivalo. No zanimljivo da su nasilno nametanje svoje volje (uvijek je to bio muž) kazivači povezivali s nesretnim porokom alkoholom i općenito doživljavali kao ozbiljan otklon od društveno prihvaćenih odnosa i oblika ponašanja.

Djelomično samostalno odlučivanje, potreba za dogovorom i usuglašavanjem radnih obveza i trošenja, oblikovali su odnose unutar seljačke obitelji. Iako u mnogim elementima još patrijarhalna, seljačka je obitelj pokazivala sve više znakova osipanja muške dominacije. Ograničavala ju je, s jedne strane, (ne)sposobnost muškarca da se nametne, a s druge strane, poticaj za promjenom mogao je dolaziti i od podređene strane, koja uvijek donosi vlastitu procjenu koliko je poslušnost autoritetu isplativa, a otpor možda štetan.⁸¹

⁸⁰ Djelomičnu gospodarsku nezavisnost (zbog posjedovanja osebunjka, samostalnog vođenja nekih poslova) i utjecaj žena u tradicionalnoj “zadruzi” D. Rihtman-Auguštin naziva “ženskom supkulturom”, odn. otklonom od zamišljenog idealnog reda (patrijarhalnog poretka) u stvarnosti. D. Rihtman-Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb, 1984., str. 169-172.

Kao što je zapaženo, često porast važnosti uloge žene u gospodarskom životu, nije našao odmah odgovarajući izraz u običajnom ponašanju.⁸² U javnoj sferi muškarci i dalje uživaju veći ugled, a mentalitet društva u kojem žena još nema niti pravo glasanja (za razliku od muškaraca koji su ga dobili nakon Prvog svjetskog rata) tek se trebao promijeniti. Patrijarhalni okvir, kako se ističe u literaturi, često se nije očitovao izravnim miješanjem u dnevne poslove, jer su njima jednako tako upravljali tradicionalna svakodnevna radna disciplina, siromaštvo, bolesti i drugi oblici prisile.⁸³ Pokazivao se (ili zakazivao) kod prekoračenja tih okvira, za što je u seljačkim domovima između dva svjetska rata bilo sve više prilika.

Zaključak

Kao i u drugim zemljama, običajno se pravo nasljeđivanja sporo i teško napuštalo.⁸⁴ U određivanju nasljednika seljačkog zemljišnog posjeda djeluju u međuratnom vremenu dva načela: načelo koje izlazi iz tradicionalnog zadružnog prava, te novo načelo iz građanskog prava. Prema prvome zemlju nasljeđuju muški izravni nasljednici (patrilinarno načelo), a starija generacija nema pravo odlučivanja o tome, a prema drugome vlasnik zemlje ima pravo odlučivati o nasljednicima (ograničeno tek pravom nužnog dijela). Ova oprečna pravna načela davala su u stvarnosti priliku za pronalaženje različitih rješenja, prilagođenih vlastitim gospodarskim mogućnostima i osobnim uvjerenjima.

Tamo gdje je bilo ikako moguće i dalje se poštivalo pravilo da se zemlja ostavlja sinovima, a kćerima se daje samo tradicionalna oprema. No, zakonsko je pravo učinilo svoje, pa se shvaćanje da zemlja ulazi u miraz susreće sve češće. Ako kći nije mogla dobiti zemlju, smatralo se da mora dobiti isplatu, pa makar s vremenskom odgodom. Ako nije isplaćena u bilo kojem obliku, kći je svoj dio mogla tražiti na ostavinskoj raspravi nakon smrti. Da bi se to izbjeglo, najčešće se nakon što se dogovorio miraz tražilo da se kći odrekne daljih potraživanja na očevinu. Žensko nasljeđivanje svakako je otežavalo već ionako preveliko usitnjavanje posjeda, radi čega sve češće niti svi sinovi nisu mogli dobiti svoj dio. Pravo žene na zemlju s jedne strane, te nedovoljno velik posjed od kojeg bi je trebala dobiti, s druge strane, uzrokovali su pojačano "cijenkanje" između roditelja i obitelji u koje se djevojka udavala, pri čemu su glavnu riječ uvijek vodili muškarci. Iako o zemlji nije mogla odlučivati, jer je nije ni posjedovala, ona je za ženu značila veći ugled i bolji status u muževoj obitelji.

Promjena u statusu žene može se pratiti i kroz podjelu poslova prema spolu. U smanjenim obiteljima, tradicionalna se podjela više nije mogla održavati u nekadašnjoj strogosti. Međutim, mnogo su češće žene preuzimale muške poslove nego obratno, posebice u nepotpunim obiteljima. Tome je pridonosila i nejednaka mogućnost sklapanja ponovnog braka, koju žene gotovo nisu ni imale. U malim se obiteljima žena mogla istaknuti i radi svojih sposobnosti, te postati glavom obitelji. Ugled žene temeljio se prije svega na njezinoj gospodarskoj ulozi (nenadomjestiva radna snaga, vlastiti izvori prihoda preko "ženske" trgovine), te na rastu mogućnosti da naslijedi zemlju (glavni kapital od kojega se živi). Iako su obitelji u kojima su žene držale upravu postajale češćima, ipak se tradicionalno patrijarhalno razmišljanje o ženskim poslovima i ulozi nije bitno izmijenilo.

⁸¹ Linda A. Pollock, Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-Century England, *Journal of Family History*, 23./1998., br. 1., str. 5-6.

⁸² Aleksandra Muraj, Samostalnost i/ili podređenost: ambivalencija društvenog položaja žena na Zlarinu, *Etnološka tribina*, 29./1999., br. 22., str. 226-227. (Prvi puta objavljeno na engleskom kao: Independence and/or Subjugation: The Ambivalence of the Social Position of Women on the Island of Zlarin, *Narodna umjetnost*, 33./1996., br. 1., str. 135-148.)

⁸³ P. Miller, n. d., str. 291-292.

⁸⁴ U Francuskoj je napuštanje načela da jedan sin nasljeđuje posjed (u krajevima gdje je vladalo do donošenja Napoleona Code Civil) trajalo cijelo stoljeće. Jednakost je postizavana isplaćivanjem, a ne jednakom podjelom zemlje. Theodore Zeldin, *France 1848-1945*, knj. 1, Oxford, 1973., str. 143-144.

“She got as much as her parents gave her, and not according to the law!”

Changes in woman's status in farm families in Prigorje and Hrvatsko Zagorje between the two world wars

The article describes the manner in which general social, economic and legal changes influenced farm families. The possibility of application of the civil law, according to which a woman had the right to inherit land, as well as the increasingly strong role of women (as labour force, but also as family members with their own sources of income through the “women's” trade, and sometimes due to their better capacities than their husbands' for trade and representing of family in public affairs) reinforced the status of women, although it was not shown yet in the mentality or expressed in public.

As was the case in other counties, the common law of inheritance was being abandoned slowly and with hardships. When determining a farmland heir, between the two wars, two principles were applied: the principle stemming from the traditional communal household law, and the new civil-law principle. According to the first principle, direct male heirs inherited land (patrilinear principle), and the older generation did not have the right to decide on the issue; and according to the other one, owner of the land had the right to decide on the heirs (limited only by the right to a necessary portion). These two opposing legal principles in reality enabled one to find various solutions, suitable to one's economic capabilities and personal attitude.

Wherever possible, the rule that the land was to be left to sons, and daughters were given only the traditional dowry, was still being respected. But, the legal right resulted in the increasingly frequent position that land was a part of dowry. If a daughter could not get her piece of land, it was considered that she was entitled to a buy-out, if necessary in deferred payment. Unless bought out in any form, a daughter could claim her share in inheritance proceedings after the parent's death. To avoid this, after the dowry was agreed on, a daughter was requested to renounce any further heritage claims. Inheriting by women worsened the already great fragmentation of land, due to which not all sons could get their part. Women's right to get a piece of land on one side, and insufficiently large farms, from which they should get a share, on the other, led to increased “bargaining” between parents and the families the girls married into, where the discussions were always dominated by men. Although women could not decide on the land issues, as they did not own it, the land meant prestige and a better status in their husbands' families.

The change in the status of women can be observed from the distribution of work according to the sexes. In reduced families, traditional distribution could not be kept as strict as earlier. Nevertheless, women were taking on men's duties much more often than the other way round, especially in the incomplete families. Unequal possibility of another marriage, which in case of women almost did not exist, contributed to this fact. In small families, women were able to stand out owing to their abilities, and become heads of families. Status of women was based primarily on their economic role (irreplaceable labour force, her own sources of income through “women's” trade), and also on the increasing possibility that they would inherit land (the main capital one lives on). Although the families, in which women played the leading role, were becoming more numerous, the traditional patriarchal understanding of women's role and duties did not change significantly.